

Prvi deo

*Osnovi organizacije i taktike partizanskih  
snaga do stvaranja Narodnooslobodilačke  
vojske Jugoslavije*

## I KRATAK PREGLED RAZVOJA USTANKA U POČETNOM PERIODU NOR-a

Na osnovu odluke Politbiroa CK KPJ o dizanju oružanog ustanka, donete 4. jula 1941. u Beogradu, izrađen je plan za njegovo izvođenje u celoj zemlji. Tim planom je predviđen partizanski način ratovanja i određena strategija vođenja narodnooslobodilačkog rata i taktika izvođenja borbenih dejstava u okupiranoj zemlji.

Kao početna forma organizacije ustanka i stvaranja nove oružane sile uzeti su partizanski odredi — teritorijalne vojne formacije, pogodne za privlačenje narodnih masa u borbu i za stvaranje krupnijih partizanskih formacija, kada se za to ukaže potreba.

Da bi se organizovanje odreda od početka usmerilo planski i jedinstveno na celoj teritoriji Jugoslavije, Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ)<sup>2</sup> izdao je potrebna uputstva u kojima je, pored ostalog, izneo osnovna načela organizacije i taktike partizanskog ratovanja, odredio političke i vojne zadatke i ukazao na perspektive daljeg razvoja ustanka. Istim uputstvima<sup>3</sup> svi partizanski odredi, sa svojim štabovima, na celoj teritoriji Jugoslavije stavljeni su pod vrhovno rukovodstvo Glavnog štaba NOPOJ.

Već prvih meseci ustanka narodnooslobodilačka borba bila je u punom jeku u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, a počela se uspešno razvijati i u Hrvatskoj i Sloveniji. Oslobođen je znatan broj naseljenih mesta i obrazovano više slobodnih teritorija, a partizanski odredi ubrzo su se razvili i osposobili za krupnije borbene akcije.

Takav razvoj ustanka nametnuo je rešavanje niza problema vojno-političkog karaktera koji su iskršli. Insistirajući na postepenom i planskom razvoju vojne organizacije i usvajanju partizanske taktike ratovanja, Centralni komitet KPJ i Glavni štab su ukazivali na razna zastranjivanja i ustaničku stihiju, kao i na pasivnost u poje-

<sup>2</sup> Štab je obrazovan na sednici CK KPJ, 27. juna 1941. U njegov sastav su ušli članovi Politbiroa, s tim što je Josip Broz Tito određen za komandanta partizanskih odreda Jugoslavije.

<sup>3</sup> Pod naslovom »Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda«, uputstva su objavljena 10. avgusta 1941, u prvom broju *Biltena* Glavnog štaba NOPOJ.

dinim delovima zemlje. Pri tome je istaknuta potreba stvaranja narodnih odbora na oslobođenim teritorijama, što je predstavljalo osnovni uslov za uspešan život, rad i dejstva partizanskih jedinica.

Radi ujednačavanja stavova pri rešavanju pitanja koje je buran razvitak ustanka u pojedinim krajevima donosio, 26. septembra 1941. u Stolicama, kraj Krupnja, održano je savetovanje članova CK KPJ i Glavnog štaba NOPOJ sa rukovodiocima oslobodilačkog pokreta iz Srbije, Hrvatske, Slovenije, BiH i iz Valjevskog, Mačvanskog i Posavskog NOPO. Na njemu su uopštena dotadašnja iskustva i doneto nekoliko veoma značajnih odluka. Radi lakšeg rukovođenja jedinicama na pojedinim teritorijama odlučeno je da se formiraju glavni štabovi u pokrajinama gde do tada nisu postojali, i da se preduzmu mere za čvršću i jedinstveniju organizaciju partizanskih odreda. Data su i detaljnija uputstva za dalju organizaciju oslobođenih i stvaranje novih slobodnih teritorija, a razrađen je i opšti plan za dalje vođenje rata. Glavni štab NOPOJ je preimenovan u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Borbe za odbranu slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, koje su vođene u toku novembra i decembra protiv nadmoćnijih snaga okupatora, potvrdile su celishodnost postavljene vojne organizacije. Međutim, tok i način izvođenja odbrambenih dejstava ukazali su i na izvesne teškoće prilikom izbegavanja frontalnih dejstava, izvlačenja snaga ispod glavnog udara i prenošenja dejstava na sektore nepovoljne i neočekivane za neprijatelja. Pokazalo se, naime, da partizanski odredi nisu do tada usvojili osnovna načela partizanskog ratovanja. Vezanost odreda za regionalna područja otežavala je njihovu pokretljivost i prodornost u težim situacijama i dovela do većih gubitaka. Ta iskustva su pokazala da kombinovane borbe teritorijalnih partizanskih odreda na svojim regionalnim područjima i borbena dejstva pokretnih, čvrsto organizovanih udarnih formacija najbolje odgovaraju načelima taktike partizanskog ratovanja u našim uslovima. Potreba stvaranja većih formacija odgovarala je i planu daljeg razvoja oružane sile, pa je, u vezi s tim, doneta odluka o formiranju brigada.

Posle napuštanja slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i Šumadiji i povlačenja glavnine srpskih odreda u Sandžak, odlukom CK KPJ i naređenjem Vrhovnog štaba od 21. decembra 1941. od najboljih delova tih snaga i dva crnogorska bataljona, formirana je u Rudom 1. proleterska narodnooslobodilačka brigada — prva regularna jedinica naše vojske. Time je počeo proces formiranja brigada, koji je, u drugoj polovini 1942., uzeo šire razmere i u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji.

Prebacivanje Vrhovnog štaba sa 1. proleterskom brigadom u istočnu Bosnu pojačalo je reakcije neprijatelja na toj teritoriji. Borbe koje je 1. proleterska brigada, zajedno sa partizanskim odredima, vodila protiv okupatora, tokom januara i početkom februara 1942. potvrdile su celishodnost usklađenih kombinovanih dejstava partizanskih odreda i brigade. I pored gubitaka u ljudstvu i teritoriji, partizanski odredi istočne Bosne, izbegavajući frontalne

borbe, uspjeli su da izmanevrišu velike neprijateljske snage na glavnim pravcima udara, i da se zatim, obilaznim pokretima, ponovo vrata na svoja područja. Takva njihova dejstva znatno su bila olakšana odbrambenim borbama 1. proleterske brigade, koja se, vezujući za sebe znatne neprijateljske snage, postepeno iz istočne Bosne povlačila prema padinama Jahorine. Odlepiвши se od neprijatelja, brigada se, zajedno sa Vrhovnim štabom, prebacila u rejon Foče, koji su držali delovi Durmitorskog partizanskog odreda.

Novoobrazovana slobodna teritorija na području Foče, Goražda, Čajniča i nekih manjih mesta na tromeđi, naslanjala se na ranije oslobođene teritorije istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine i sa njima, više-manje, obrazovala celinu.

Boravak CK KPJ i Vrhovnog štaba u rejonu Foče (od 25. januara do 25. maja 1942) imao je veliki značaj za razvoj narodno-oslobodilačke borbe u susednim pokrajinama. Uporedo sa reorganizacijom partizanskih jedinica koje su se povukle iz Srbije, 1. marta je formirana u Čajničju 2. proleterska brigada i preduzet je niz drugih mera, kako u pogledu organizacije i stabilizacije narodne vlasti («Fočanski propisi»), tako i u pogledu konsolidacije i učvršćivanja partizanskih jedinica na teritoriji Jugoslavije.

Na osnovu odluke o stvaranju jedinica dobrovoljačke vojske, donete sredinom januara 1942. formirano je u istočnoj Bosni, u februaru i martu, sedam dobrovoljačkih odreda. U sastavu nekih partizanskih odreda bili su formirani i dobrovoljački bataljoni.<sup>4</sup> S obzirom na specifičan razvoj ustanka u Bosni i Hercegovini, time je data šira politička osnova za učešće naroda u borbi protiv okupatora i stvaranje oružanih snaga.

Pošto su organizovane jedinice dobrovoljačke vojske, Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije«.

Uporedo s tim, formirani su Operativni štab za istočnu Bosnu i Operativni štab za Bosansku krajinu, kojemu su potčinjene i jedinice u centralnoj Bosni. Takođe je formiran i Operativni štab za Hercegovinu, koji je obuhvatao i područje južno od Neretve.<sup>5</sup> Ti su štabovi bili neposredno potčinjeni Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu.

Od uredbi i propisa izdatih u to vreme naročito su značajni: Statut proleterskih narodnooslobodilačkih brigada, kojim je određen karakter, zadaci i formacija brigada, a služio je kao orijentacija prilikom formiranja novih brigada; Direktiva o formiranju proleterskih, udarnih i omladinskih bataljona i četa u sastavu par-

<sup>4</sup> Dobrovoljačke jedinice su formirane od boraca iz četničkih jedinica u istočnoj Bosni, koji su bili spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, ali, podložni četničkim shvatanjima, nisu bili spremni za ulazak u partizanske redove. Za te jedinice Vrhovni štab je propisao poseban amblem na kapi (nacionalna trobojka) i odredio formaciju sličnu partizanskim odredima.

U ostalim krajevima nisu se mogle organizovati takve jedinice, iako je bilo pokušaja da se to učini.

<sup>5</sup> Pošto je obuhvatio i područje južne Dalmacije, taj štab je u maju iste godine dobio naziv Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju.

tizanskih odreda i Direktiva o organizaciji vojnoteritorijalnih organa i opštem uređenju pozadine na oslobođenim teritorijama. Uvedene su oznake za starešine i time regulisani komandni i unutrašnji odnosi u jedinicama.

Na osnovu tih direktiva i uputstava počeo je proces formiranja proleterskih, udarnih i omladinskih bataljona i četa na teritoriji Bosne, Hercegovine i Slovenije.

Mnogo je urađeno na organizaciji vojnoteritorijalnih organa i uopšte na uređenju pozadine, naročito u Crnoj Gori, gde je ustanak u to vreme bio na vrhuncu i gde je postojala velika slobodna teritorija. Ova teritorija, sa izgrađenim sistemom narodne vlasti, obezbedila je stvaranje za naše uslove efikasne teritorijalne organizacije, pri čemu su stečena znatna iskustva.

Međutim, u periodu april-juni 1942. usledile su na teritoriji istočne Bosne, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine neprijateljske operacije sa ciljem uništenja oslobodilačkog pokreta u tim krajevima. Rešivši privremeno pitanje Srbije, okupatori su odlučili da obezbede njeno zaleđe i »smire« situaciju u istočnom delu Jugoslavije, koji je, posebno za Nemce, u datoj opštoj ratnoj situaciji imao izuzetan značaj. Za postizanje tog cilja angažovan je veliki deo raspoloživih okupacionih snaga, uz puno korišćenje kvislinških formacija u tim krajevima.

Mada je, prema ranije utvrđenom i razrađenom planu, za postizanje tog cilja trebalo izvesti dve zasebne operacije — najpre u istočnoj Bosni, kombinovanim nemačko-italijanskim i ustaško-domobranskim snagama, a zatim ti Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. snagama italijanskih trupa — razvoj operacije u istočnoj Bosni i druge okolnosti prinudile su okupatore na usklađivanje i koordinaciju operacija na celom tom prostoru. Zbog toga su se na dejstva u istočnoj Bosni ubrzo nadovezala dejstva italijansko-četničkih snaga u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, koja, uzeta u celini, predstavljaju zajedničku koordiniranu operaciju protiv naših snaga u tim krajevima, koja je poznata kod nas kao treća neprijateljska ofanziva.

U teškim borbama u istočnoj Bosni protiv daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga, partizanske jedinice su pretrpele osetne gubitke. Pod uticajem četničke propagande raspale su se sve dobrovoljačke jedinice, a teškoće nastale u toku ofanzive i četnička propaganda imale su za posledicu osipanje partizanskih odreda. Po završetku neprijateljske ofanzive na teritoriji istočne Bosne ostala je samo grupa udarnih bataljona, Birćanski odred i delovi Romanijskog odreda, koji su u avgustu iste godine, poslužili kao osnova za formiranje 6. istočno-bosanske brigade.

Pod pritiskom neprijateljskih snaga Vrhovni štab se zajedno sa 1. i 2. proleterskom brigadom postepeno izvlačio desnom obalom Drine i prebacio u rejon Zabljaka (Durmitor), upravo u jeku operacija italijanskih trupa i brojnih crnogorskih, sandžačkih i hercegovačkih četnika usmerenih protiv partizanskih snaga na slobodnim teritorijama.

Posle teških jednomesečnih odbrambenih borbi, crnogorske, sandžačke i hercegovačke partizanske jedinice bile su, krajem maja, potisnute na liniju: Čemerno — Golija — Vojnik — Durmitor — r. Tara — zapadni ogranici pl. Ljubišnje.

U takvoj situaciji, Vrhovni štab, pošto je prethodno zaštitio bokove prema Foči, Durmitoru, Goliji i Čemernu (1. i 2. proleterska, tek formirana 3. sandžačka brigada i delovi partizanskih odreda) počeo je planski i organizovano da izvlači partizanske jedinice sa pomenutih teritorija. Povlačeći se pod borbom, sve partizanske jedinice iz ovih krajeva prebacile su se do početka juna na levu obalu Pive i Drine.

Od crnogorskih i sandžačkih jedinica formirane su u junu 3. sandžačka, 4. i 5. crnogorska brigada, od Hercegovačkog partizanskog odreda u avgustu je formirana 10. hercegovačka brigada, u koju je uključen i Konjički (Mostarski) partizanski odred.

Kad je glavnina partizanskih snaga izmakla pritisku neprijatelja, Vrhovni štab se sa njima prebacio u širi rejon Zelengore, radi odmora i pripreme za predstojeće zadatke.

Mada neprijatelj nije uspeo da uništi naše jedinice, ipak su rezultati koje je ofanzivom postigao ukazivali na to da su male ili gotovo nikakve mogućnosti za dalje uspešno vođenje narodnooslobodilačke borbe i bavljenje većih partizanskih jedinica u tim krajevima.

U takvoj situaciji, CK KPJ i Vrhovni štab, razmatrajući rezultate i posledice neprijateljske ofanzive i razne mogućnosti, odlučili su da sa raspoloživim snagama izvrše prodor prema zapadnoj Bosni i time prenesu težište rata u zapadne krajeve Jugoslavije. Povezivanjem sa krajiškim i hrvatskim jedinicama na glavnom pravcu prodora i osloncem na njih i postojeće slobodne teritorije na tom prostoru, pokretom je trebalo obuhvatiti sve zapadne krajeve, posebno Hrvatsku.

Demarkaciona linija, ustaljena sredinom 1941., kojom je jugoslovenska državna teritorija bila podeljena na nemačko i italijansko okupaciono područje, presećala je NDH linijom: Samobor — Petrinja — Glina — Bosanski Novi — Sanski Most — Mrkonjić Grad — Donji Vakuf — Sarajevo — Ustiprača — Rudo — Priboj. Južno od te linije protezala se italijanska okupaciona zona koju su Italijani, s obzirom na svoje potrebe i interese podelili na tri zone.

Prva je, iz praktičnih razloga, nazivana anektirano područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Dalmacije. Druga je obuhvatala dublje zaleđe anektiranog područja, uglavnom do linije: Vinica — Plitvički Leskovac — Plješivica — Brotnja — Šator — V. Golija — Malovan — Prenj — Troglav (na staroj granici između Austrije i Crne Gore). Treća zona obuhvatala je pojas između granice druge zone i demarkacione linije sa nemačkom okupacionom zonom.

U drugoj, a delimično i u trećoj zoni (samo na području Hrvatske, a ne i Bosne) pored ustaško-domobrantskih jedinica bile su stacionirane i italijanske trupe.

Na taj način italijanska okupaciona zona na teritoriji NDH prostirala se duboko na sever, obuhvatajući u celini široki planinski pojas glavne vododelnice i velike planinske masive dinarskog sistema, koji se od Une na severozapadu proteže prema jugoistoku teritorijom Hrvatske, Bosne i Hercegovine i nastavlja preko Crne Gore i Sandžaka do Ibra u Srbiji.

Te su teritorije bile takođe obuhvaćene ustankom koji je, s obzirom na prilike, uslove i okolnosti na pojedinim područjima, imao ne samo različite razmere i intenzitet, već i svoje specifične karakteristike.

Donekle različit strategijsko-geografski položaj u odnosu na istočne krajeve zemlje, kao i različiti planovi i interesi obeju strana u vezi sa NDH imali su svog odraza i na jačinu i dislokaciju trupa u njihovim okupacionim zonama. Nemci su, zadržavajući i dalje glavninu svojih snaga u Srbiji, prvenstveno težili što bržoj političkoj i vojnoj konsolidaciji NDH, kao osnovnom preduslovu za efikasno izvlačenje ljudskih i materijalnih rezervi, uz što manje angažovanje svojih trupa. Italijani su, naprotiv, u masovnosti okupacionih trupa gledali ne samo garanciju svoje dominacije na anektiranim obalnim teritorijama i obezbeđenje njihovog zaleđa, već i zalogu prestiža, koji su želeli da ostvare još u toku rata u zapadnim krajevima Jugoslavije.

Međutim, razvoj ustanka u tim krajevima nametnuo je okupatorima potrebu preduzimanja većih akcija, sa ciljem uništenja partizanskih jedinica na pojedinim područjima. Pri tome kada se radilo o operacijama većeg značaja u širem zahvatu nemačko-italijanske demarkacione linije, dolazilo je do zajedničkog angažovanja trupa za postizanje postavljenih ciljeva. Međutim, različiti interesi, namere i surevnjivost obeju strana, posebno Italijana na svom okupacionom području, negativno su se odražavali na projektovanje i planiranje tih dejstava, a često su izazivali i teškoće u pogledu komandovanja, koordinacije i sadejstva trupa, što je znatno umanjivalo efikasnost preduzetih dejstava i išlo u prilog našim jedinicama.

Sem nemačkih i italijanskih okupacionih trupa, na teritoriji Bosne, Hercegovine i Hrvatske nalazile su se oružane snage NDH — domobranstvo,<sup>6</sup> žandarmerija, ustaška vojnici,<sup>7</sup> kako i druge kvilinske formacije (ustaška milicija, četnici i dr.).

<sup>6</sup> Prilikom formiranja domobranstva, kao redovne vojske, ustaška vlast, zadržala je, u prvo vreme, organizacijsko-formacijsku strukturu i dislokaciju divizija i pukova bivše jugoslovenske vojske. Tako je, krajem aprila 1941, bilo formirano pet divizijskih područja (ranije divizijske oblasti) prema teritorijalnoj podeli bivše vojske, nekoliko samostalnih pukova i bataljona, kao druge manje pomoćne jedinice i ustanove.

Van sastava domobranstva bila je Vojna krajina, sa štabom u Sarajevu, u čijem se sastavu nalazila jedna granična brigada od pet bataljona, raspoređenih duž granice prema Srbiji i Crnoj Gori.

Domobranstvo je imalo u svom sastavu i avijaciju, koja je raspolagala manjim brojem aviona starog tipa. Mornarica je postojala samo simbolično, bez ikakvih ratnih brodova i značajnijih snaga.

Međutim, s razvojem oružane borbe u tim krajevima, dislokacija okupatorskih i ustaško-domobranskih jedinica trpela je česte promene, u vezi sa planiranjem i preduzimanjem većih operacija protiv naših jedinica. Pojedini delovi divizija često su, zavisno od potreba, prebacivani sa jednog područja na drugo, a Nemci su, za izvođenje pojedinih operacija u toku 1942., bili prinuđeni da na taj prostor prebacuju delove divizija iz Srbije, a kasnije i kompletne divizije sa drugih ratišta.

Sredinom 1942., uoči prodora udarne grupe brigada, veliki broj partizanskih jedinica pokrivaio je znatna oslobođena ili poluoslobođena područja na tom prostoru i do tada izdržao veći ili manji broj neprijateljskih akcija, koje su imale za cilj njihovo uništenje i čišćenje slobodnih područja. Sa stečenim iskustvima u jednogodišnjim neprekidnim borbama jedinice su bile dostigle opšti nivo organizacijskog i borbenog učvršćenja, koji je obezbeđivao povoljne mogućnosti za njihov dalji razvoj.

Istočna Bosna i Hercegovina ostale su posle treće neprijateljske ofanzive bez većih partizanskih jedinica. Međutim, u Bosanskoj krajini, posebno na Kozari, najvećem žarištu ustanka u Bosni, stanje jedinica pod komandom Operativnog štaba za Bosansku krajinu, bilo je povoljno, i pored toga što je upravo uoči prodora udarne grupe brigada počela brižljivo planirana i pripremljena nemačko-ustaška ofanziva na Kozaru (na 2. krajiški odred, najveći u Bosni). Ofanziva je trajala od 10. juna do 16. jula 1942.

U periodu septembar-decenibar 1941. godine domobranstvo je reorganizovano. Umesto divizijskih područja, formirano je šest divizija, od kojih jedna brdska (lovačka).

Krajem 1941. godine, kopnena vojska domobranstva imala je oko 61.500 ljudi, a u aprilu 1942. godine, pojačanjem postojećih i formiranjem novih jedinica narasla je na 91.000 ljudi. U drugoj polovini 1942. godine, formiranjem nekih jedinica za posadnu službu i obezbeđenje željezničkih pruga od ljudstva starijeg godišta, domobranstvo je naraslo na 110.000 ljudi.

U toku daljeg vođenja rata, domobranstvo je, da bi efikasnije bilo upotrebljeno protiv jedinica NOV i POJ, iznova reorganizovano (ukidanje divizija i formiranje gorskih brdskih zdugova).

Međutim, sva nastojanja da se od domobranstva stvori udarna snaga sposobna za borbu sa našim jedinicama, na čemu su insistirali Nemci, nisu donela većih rezultata. Po svojoj organizaciji, komandovanju, opremi i naoružanju, ono nije predstavljalo oružanu silu ni prosečne vrednosti, naročito po vojničkom sastavu koji, najvećim delom, nije bio raspoložen da se bori. Tome su umnogome doprineli rad KPJ u domobranskim jedinicama i sve veći uspesi NOV i POJ i postupak prema zarobljenim domobranima, koji su, po želji, ostajali u našim jedinicama ili su puštani kućama. Borbena sposobnost domobranstva tokom rata bila je u stalnom opadanju. (Vojna enciklopedija, prvo izdanje, tom II).

<sup>7</sup> Ustaške snage sačinjavale su specijalne jedinice ustaškog režima, organizovane po uzoru na slične fašističke vojne formacije, SS-trupe u Nemačkoj i »Crne košulje« u Italiji. Bile su formirane u bojne (bataljone) i samostalne čete. Za izvršenje većih zadataka, dve do tri bojne združivane su u legije. Ustaške bojne često su uključivane u privremeno obrazovane formacije domobranstva, radi pojačavanja njihovne udarne snage (dva do tri domobranska i jedan do dva ustaška bataljona). Nemci su ih, takođe, uključivali u svoje privremene formacije za borbu protiv naših jedinica.

Do toga vremena je već bila formirana 1. krajiška brigada (21. maja), tako da je Operativni štab za Bosansku krajinu raspolagao sa jednom brigadom, četiri krajiška odreda i sa dva udarna bataljona, koji su, sa osloncem na slobodne ili poluslobodne teritorije, izvodili borbena dejstva.

Iako je neprijateljska operacija na Kozari završena sa teškim posledicama i gubicima 2. krajiškog odreda i naroda Kozare, stanje se i na operativnom području, posle povlačenja neprijateljskih snaga, postepeno popravljalo.

Na teritoriji Hrvatske, sredinom te godine, dejstvovao je veći broj partizanskih odreda, naročito u Lici, Baniji, Kordunu i Gorskom kotaru, gde se narodnooslobodilački pokret najjače razvio. Teritorija Hrvatske je u to vreme, na osnovi direktive Vrhovnog štaba, bila podeljena na pet operativnih zona.<sup>8</sup> Zone su obuhvatale područja, koja su, uglavnom, činila geografsko-političke celine. Takvom podelom znatno je bilo olakšano rukovođenje jedinicama rasutim na prostranim i često geografski međusobno razdvojenim i udaljenim područjima.

Operativne zone bile su, više-manje, teritorijalne komande, preko kojih je Glavni štab Hrvatske usmeravao širenje i povezivanje ustanka i postavljao opšte zadatke za izvođenje borbenih dejstava.

U sastavu operativnih zona nalazio se izvestan broj odreda različite jačine, zavisno od stepena razvijenosti ustanka. Štabovi zona rukovodili su borbenim dejstvima tih jedinica preko njihovih štabova, objedinjavajući, po potrebi, njihova dejstva za izvršavanje važnijih zadataka. Na teritoriji I operativne zone odredi su, u Lici i Kordunu, već bili grupisani pod štabovima grupe odreda.

Sem jedinica uključenih u sastav operativnih zona, Glavni štab Hrvatske je imao, u to vreme, pod svojom neposrednom komandom i 1. proleterski bataljon (formiran 7. maja 1942. u Korenici) i Oficirsku partizansku školu (počela da radi u februaru u Donjem Lapcu).

Na obali i otocima bilo je devet samostalnih partizanskih četa, kojima su, uglavnom, rukovodili lokalni partijski organi.

Formiranjem proleterskog bataljona, udarnih bataljona i proleterskih četa u sastavu postojećih odreda, združivanjem pojedinih odreda u grupe odreda, borbe i stečena iskustva u prvoj polovini 1942. učvrstili su organizacijski i borbeno postojeće jedinice, a postepeni priliv novog ljudstva stvarao povoljne uslove za formiranje prvih brigada.

U Sloveniji, na italijanskom anektiranom području, postojeći partizanski bataljoni i čete, prilivom novih boraca, prerasli su u

<sup>8</sup> Prva operativna zona obuhvatala je Liku, Kordun i Baniju, II — Zagorje, Kalnik, Moslavinu, Zumberak i Pokupje, III — Slavoniju i Srem (privremeno), IV — Dalmaciju do Neretve i Livanjsko područje, V — Gorski kotar i Hrvatsko primorje.

proleće 1942. u odrede i grupe odreda. Sredinom maja oslobođena je velika teritorija u Dolenjskoj i Notranjskoj, koja se preko Kupce spajala sa oslobođenom teritorijom Gorskog kotara, a na severozapadu dopirala skoro do Ljubljane.

Na nemačkom anektiranom području dejstvovali su pojedini partizanski bataljoni, sa osloncem na Pohorje i Kamniške planine. Sredinom juna 1942. formirana je 1. slovenačka proleterska udarna brigada »Tone Tomšič«.

Pored tako u celini povoljnih uslova za dalji razvoj oružane borbe u zapadnim krajevima zemlje, neposredno izvršenje prodora grupe brigada bilo je olakšano angažovanjem velikih nemačko-ustaških snaga u operaciji na Kozari, koja je upravo bila u toku. Osim toga, Italijani su u toku juna, na osnovu sporazuma sa vladom NDH, počeli da izvlače svoje trupe iz III (izuzev Karlovca), a delimično i iz II zone i premeštali ih bliže obalnom pojasu. U vezi s tim, ustaško-domobranske jedinice posedale su ispražnjene garnizone i preuzimale obezbeđenje komunikacija.

Potpuno neočekivano izbijanje Udarne grupe brigada (1. i 2. proleterske, 3. sandžačke i 4. crnogorske) na deo željezničke pruge Sarajevo — Mostar (Blažuj — Konjic) operativno je iznenadilo okupatore, obezbedilo uspešno izvršenje prodora i razvoj daljih dejstava prema okuci Neretve. Uprkos ogorčenom otporu i dovlačenju novih trupa za zaustavljanje daljeg prodora, Udarne grupa brigada, u saradnji sa krajiškim i hrvatskim partizanskim odredima (IV operativna zona), uspeła je, posle niza borbi, da do početka avgusta ovlada prostorom na desnoj obali Neretve, u gornjem toku Vrbasa (rejon Prozor — Livno — Duvno — Gornji Vakuf). Iako nije mogla zauzeti Kupres, Donji Vakuf, i Bugojno, koji su, u datoj situaciji, imali taktički značaj, ovladavanje tim rejonom obezbedilo je osnovne uslove da se, prema operativnoj ideji Vrhovnog štaba, razviju dalja dejstva prema Bosanskoj krajini, a manjim snagama i prema srednjoj Dalmaciji. Neprijateljske hitne intervencije, preduzete s ciljem da se nadoknadi izgubljeno vreme, zaustavi dalji prodor i glavnina naših snaga odbaci prema jugoistoku, nisu uspele, mada su znatno otežale i usporile nadiranje naših jedinica.

Dok se udarna grupa brigada, u saradnji sa partizanskim odredima, na opštem pravcu nadiranja postepeno primicala Bosanskoj krajini, savlađujući žilav otpor neprijatelja, krajiške jedinice su razvile veliku aktivnost i očistile od okupatora znatan deo teritorije između Sane i Sanice.

U Hrvatskoj je već 8. jula bila formirana 1. brigada Hrvatske. U neprekidnim borbama, bila je proširena slobodna teritorija u Lici, Kordunu, Baniji i Dalmaciji, a obrazovan je i veći broj manjih slobodnih ili poluslobodnih teritorija i u drugim krajevima. U to vreme počela su da se razvijaju i partizanska dejstva na moru.

Prema naređenju Vrhovnog štaba, 10. septembra 1942. u maloj luci Podgori (pod Biokovom) formiran je od malih plovnih objekata 1. mornarički partizanski odred.

Slovenačke jedinice su, u periodu juli-novembar, izdržale jaku ofanzivu okupatorskih snaga na oba dela anektirane teritorije. Mada su jedinice u toku neprekidnih četvoromesečnih borbi sa daleko nadmoćnijim neprijateljem izgubile znatan deo teritorije i pretrpele osetne gubitke, partizanski odredi nisu razbijeni. Čak su u toku same ofanzive formirane još tri slovenačke brigade.

Tokom celog tog perioda, postignuti uspesi razgarali su ustanak i ubrzali već otpočeti proces formiranja brigada na prostoru na kome su vođene neprekidne borbe. Do konca 1942. na teritoriji Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije formirano je 27 brigada,<sup>9</sup> tako da su u tim borbama dejsstvovale, ukupno, 32, brigade, uključujući i brigade Udarne grupe. Priliv novog ljudstva omogućio je i formiranje novih partizanskih odreda, kao i popunu gubitaka koje je Udarne grupa brigada imala u dotadašnjim šestomesečnim borbama.

Zajedničke borbe i naponi svih jedinica koje su dejsstvovale na teritoriji Bosne, Hercegovine i Hrvatske doveli su, u konačnom rezultatu, do stvaranja velike slobodne teritorije u Bosanskoj Krajini, koja je, povezana sa slobodnom teritorijom Hrvatske (Banija, Kordun, Lika, Dalmacija), predstavljala celinu u geografskom, političkom, vojnom i ekonomskom pogledu. Partizanske jedinice izbile su pred Karlovac, Bosanski Novi i Glinu. Stvoreni su uslovi za dalje razgaranje ustanka i preduzimanje većih operativnih zahvata prema još okupiranoj teritoriji.

Postignuti rezultati u svemu su potvrdili pravilnost odluke CK KPJ i Vrhovnog štaba o prenošenju težišta rata i revolucije u zapadne krajeve zemlje kada je u istočnim došlo do oseke ustanka.

Novoobrazovana slobodna teritorija, po svom centralnom geografskom položaju u odnosu na jugoslovensko ratište, predstavljala je solidnu osnovicu i oslonac za život, rad i borbu velikog broja jedinica koje su se na nju oslanjale. Učvršćena narodnorevolucionarna vlast, znatan ekonomski potencijal i razgranata mreža vojnoteritorijalnih organa obezbeđivali su relativno brzo uređenje te teritorije u pozadinskom smislu. To je omogućavalo CK KPJ i Vrhovnom štabu da planski i efikasno koristi prednosti novonastale situacije u smislu preduzimanja daljih mera na političkom i vojnom planu.

Borbe i bojeve iz tog perioda karakterisali su velika manevarska prodornost, silina udara i upornost, a vođene su [pretežno za oslobođenje naseljenih mesta i uništavanje jačih neprijateljskih uporišta, kao i za ovladavanje komunikacijama, za njihovo zatvaranje i odbranu na položajima u njihovom zahvatu. Po meri pre-

<sup>9</sup> 10. hercegovačka; 6. istočnobosanska, 1, 2, 3, 4, 5, 6. i 7. krajiška; 1, 2. i 3. lička; 4. i 5. kordunaška; 7. i 8. banijska; 1, 2. i 3. dalmatinska; 12. slavonska; 13. proleterska; 6. i 14. primorsko-goranska; 1, 2, 3. i 4. slovenačka brigada.

duzimanja krupnijih borbenih dejstava i, u vezi s tim, sve jačim reakcijama neprijatelja, menjala se i fizionomija borbi po obimu i intenzitetu, a jedinice su se postepeno privikavale sve složenijim uslovima borbe. Pri tome su se stečena iskustva neposredno odražavala na dalji razvoj taktike naših jedinica. Koristila su se iskustva iz uspeha i neuspeha, tako da je partizanska taktika u tim borbama postepeno evoluirala i dobijala nove kvalitete. Brigada je, u naslonu na teritorijalne partizanske odrede, postala osnova krupnijih operativno-taktičkih zahvata, pri čemu su za postizanje važnijih ciljeva grupisane brigade pod privremeno oformljenim štabovima. Na taj način su stečena iskustva u komandovanju većim brojem jedinica u okvirima jednog zadatka, a brigade i odredi privikavani su na objedinjena i sinhronizovana dejstva po vremenu i prostoru.

## II ORGANIZACIJSKO-FORMACIJSKA STRUKTURA I MATERIJALNA OPREMLJENOST PARTIZANSKIH JEDINICA

### 1. ORGANIZACIJA RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA

Poseban značaj za organizaciju rukovođenja, dalju organizaciju partizanskih jedinica i usvajanje partizanske taktike imalo je savetovanje Glavnog štaba NOPOJ i CK KPJ u Stolicama, 26. septembra 1941. Na tom savetovanju je doneto nekoliko veoma značajnih odluka, među kojima i odluka o organizaciji višeg komandovanja.

Na osnovu te odluke, formirani su glavni štabovi u pojedinim pokrajinama, gde do tada nisu postojali, a Glavni štab NOPOJ preimenovan u Vrhovni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Mada je princip nedeljivosti političkog i vojnog rukovodstva usvojen na početku ustanka, i u to vreme bio primenjen (Politbiro CK KPJ i Vrhovni štab, pokrajinski komiteti — glavni štabovi), te na taj način rukovođenje ustankom u celini bilo centralizovano, ipak su rukovođenje velikim brojem partizanskih jedinica rasutih na širokom prostoru jugoslovenskog ratišta i sprecifični uslovi na pojedinim teritorijama, a u njihovom sklopu i na pojedinim područjima, još uvek zahtevali decentralizovan način rukovođenja.

Vrhovni štab u odnosu na glavne štabove i glavni štabovi<sup>10</sup> u odnosu na partizanske jedinice rukovodili su u tom periodu, uglavnom pismenim putem (direktivama, uputstvima i naređenjima, u kojima su postavljeni samo opšti zadaci). Organizovanje borbenih dejstava, rukovođenje i komandovanje jedinicama, sem određenih zadataka i uputstava, koja su imala karakter usmeravanja, ostavljeno je nižim partijskim forumima i štabovima jedinica.<sup>11</sup>

<sup>10</sup> Glavni štabovi, s obzirom na velika područja (područja današnjih republika), imali su, više-manje, karakter operativno-teritorijalnih komandi, u kojima su bile centralizovane političke, operativne, mobilizacijske i materijalne funkcije.

<sup>11</sup> Okružni, a ponegde i mesni komiteti rukovodili su jedinicama na svom terenu.

Tako velika samostalnost u rukovođenju, uslovljena prostranstvom i orografskom odvojenošću pojedinih područja, pogodovala je razvijanju široke inicijative štabova i doprinosila razvoju ustanka. Ali, uporedo sa širenjem ustanka, narastanjem brojnog stanja i formiranjem novih jedinica, pa samim tim i sa potrebom izvođenja većih akcija, takav način rukovođenja sve je više postajao kočnica u rešavanju osnovnih pitanja života, rada i borbenih dejstava, posebno u pogledu planskog usmeravanja snaga za izvođenje složenijih borbenih zadataka. Mada se na područjima na kojima je ustanak imao šire razmere i gde je redovno postojao veći broj odreda i drugih manjih partizanskih jedinica, krajem 1941. otpočelo sa grupisanjem odreda sa posebnim štabovima (štabovi grupe odreda na pojedinim područjima Glavnog štaba Hrvatske), teškoće u tom /pogledu i dalje su se ispoljavale.

Radi otklanjanja tih teškoća i nedostataka i radi poboljšavanja organizacije rukovođenja Vrhovni štab<sup>12</sup> je, u proleće 1942, izdao direktivu da se na teritoriji Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu formiraju operativni štabovi, a teritorija Hrvatske podeli na operativne zone sa odgovarajućim štabovima.

Tako je počelo, u okviru glavnih štabova, postepeno stepenovanje jedinica, komandi i štabova po vertikali. S druge strane, Vrhovni štab je od početka ustanka neposredno rukovodio jedinicama na područjima na kojima se nalazio. Dolaskom u istočnu Bosnu on je, pored 1. i 2. proleterske brigade, imao partizanske odrede na toj teritoriji čija je dejstva povezivao i usklađivao međusobno sa proleterskim brigadama i njihovim delovima. U toku prolećnih ofanzivnih dejstava neprijatelja Vrhovni štab je, takođe, rukovodio dejstvima partizanskih jedinica u Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni, izvlačio osnovne snage sa teritorija na kojima je, zbog pogoršane situacije, privremeno bio onemogućen opstanak većih jedinica. Od njih je kasnije formirao nove brigade. Za vreme prodora u Bosnu, Vrhovni štab je ispoljavao svoj uticaj na dejstva ne samo na brigade kojima je neposredno rukovodio nego i na partizanske jedinice na područjima kroz koje je Udarna grupa brigada prolazila, povezujući na taj način dejstva na određenom prostoru.

Tako je najviše rukovodstvo u ratu i revoluciji živelo i radilo u neposrednom dodiru sa jedinicama. Pri tome je i samo crpilo i sticalo iskustva, prenosilo ih na neposredno potčinjene jedinice, a direktivno (preko glavnih štabova) i na ostale partizanske snage širom Jugoslavije. Tako se stvaralo i primenjivalo jedinstvo pogleda na osnovna političko-strategijska pitanja vođenja rata i revolucije i na pitanja izvođenja borbenih dejstava i operativno-taktičkih postupaka, što je imalo velikog uticaja i na izgrađivanje taktike naših jedinica. Tako čvrsta veza strategijske koncepcije vođenja rata i revolucije i taktike koja je iz nje proizilazila, obezbeđivala

<sup>12</sup> Vrhovni štab je u to vreme imao pod svojom neposrednom komandom 1. i 2. proletersku brigadu.

je kontinuitet razvoja oslobodilačke borbe i narastanja oružanih snaga, saobrazno datim uslovima.

Iako je takav način rukovođenja bio dosta otežan jer se radilo o velikim prostranstvima i o rastućem broju jedinica, a sredstva veze su bila minimalna, taj rad je bio moguć prvenstveno zbog nedeljivosti političkog i vojnog rukovodstva koje je obezbeđivalo angažovanje svih članova Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba na raznim sektorima rada. Sama podela rada u to vreme nije bila strogo izvršena, ali je objedinjavanje političkih i vojnih funkcija u ličnosti generalnog sekretara CK KPJ i Vrhovnog komandanta obezbeđivalo njegov svestran uticaj na sve sektore delatnosti. U užem operativnom smislu — za planiranje, pripremanje i izvođenje operacija i rukovođenje službama koje su u njima bile angažovane — Vrhovni komandant je imao, pored načelnika štaba, i načelnike pojedinih službi sa nužnim brojem osoblja.

Na principu nedeljivosti političkog i vojnog rukovodstva bila su oformljena i rukovodstva pojedinih pokrajina i područja, u kojima su se zajedno nalazili i partijski i vojni organi.

U štabovima brigada, grupa odreda, odreda, samostalnih bataljona i ostalih jedinica taj princip je ostvaren u početku uvođenjem dvostarešinstva, jer su, pored komandanta (komandira), postojali i politički komesari sa posebnim komandno-političkim funkcijama. Na taj način, zajedničkim radom partijskih rukovodstava na terenu, partijske organizacije u jedinicama i dvostarešinstvom komandovanja, bio je zastupljen i princip kolektivnog odlučivanja o svim važnijim pitanjima života, rada i borbenih dejstava jedinica.

Neposredno rukovođenje jedinicama, na osnovu donetih odluka, bilo je u nadležnosti komandanata (komandira) i političkih komesara.

Februara 1942. Vrhovni štab NOP i DVJ doneo je Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada,<sup>13</sup> kojim su određeni organizacioni principi, uloga i zadaci brigada i prema kome je trebalo formirati nove brigade i partizanske odrede Jugoslavije. Iako njime nije bila izvršena podela nadležnosti dva najodgovornija lica u štabu (komandi), njihove su uloge bile definisane na sledeći način:

»Komandanti — komandiri su glava jedinica. U zajednici s političkim komesarima oni izrađuju operativne planove i staraju se o podizanju vojničkog nivoa u jedinicama. Operacijama samostalno rukovode posle donetih odluka i izrađenih planova.

Politički komesari su duša jedinica. Oni su predstavnici naroda i čuvari narodnih interesa u jedinicama. Oni su inicijatori i rukovodioci podizanja političkog, vojničkog i ideološkog nivoa u jedinicama.«

Takav odnos i uloga komandanata (komandira) i političkih komesara ostali su u toku celog rata u osnovi nepromenjeni, mada se

<sup>13</sup> Zbornik dokumenata i podatak NOR-a ( u daljem Zbornik), tom II; str. 136, Bilten Vrhovnog štaba br. 14—15 za februar-mart 1942.

dinamičan razvoj borbenih dejstava sve više usmeravao na podelu rada, komandanta (komandira) na pripremi i izvođenju borbenih dejstava, a političkog komesara na partijsko<sup>^</sup>političkoj problematici.

## 2. FORMACIJSKI SASTAV JEDINICA

Specifične prilike i uslovi pod kojima se razvijao ustanak i izvodila partizanska dejstva na pojedinim područjima znatno su uticali i na organizacijsko-formacijsku strukturu partizanskih odreda, koji su, do formiranja većeg broja brigada, pretežno bili osnovna organizacijska forma ustaničkih oružanih snaga.

Zavisno od razvoja ustanka i priliva novih boraca, geografskih i ekonomskih uslova, raspoloživog naoružanja i tako dalje, odredi su po jačini, naoružanju, opremi i svom formacijskom sastavu, u prvoj polovini 1942. a u nekim krajevima i docnije bili na različitim stepenima razvoja i borbene izgrađenosti.<sup>14</sup>

Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, dopunjavajući direktivama kojima je Vrhovni štab uticao na dalji razvoj partizanskih jedinica, posebno na formiranje proleterskih i udarnih bataljona i četa u prvoj polovini 1942, mnogo je doprineo učvršćenju i razvoju partizanskih jedinica. U vreme prodora Udarne grupe brigada, stvorena organizacijsko-formacijska struktura partizanskih jedinica predstavljala je solidnu osnovu za formiranje većeg broja brigada.

Formacijski sastav brigade (odreda)<sup>15</sup> ovako je izgledao:

**Štab** sa prištapskim delovima, tri do četiri bataljona od po tri do četiri čete, a u svakoj od njih po tri do četiri voda.

**Komandni deo štaba:** komandant, politički komesar, zamenik komandanta, zamenik političkog komesara. U nekim brigadama (odredima) postojao je i operativni oficir, koji je, u stvari, obavljao dužnost načelnika štaba. Kasnije, brigade su imale i načelnika štaba, a operativni oficir, ako ga je bilo, vršio je dužnost pomoćnika načelnika štaba.

**Službe:** obaveštajni oficir, intendant sa pomoćnikom, i referent saniteta.

<sup>14</sup> Bilo je odreda jačine pet i više bataljona (2. krajiški odred na Kozari), koji su, za tadanje uslove, bili brojno jaki, solidno opremljeni i naoružani, a neki odredi, već krajem 1941. bili su grupisani u grupe odreda (u Lici, a docnije i na Kordunu i Baniji). Međutim, u nekim krajevima bilo je jedinica koje su nazivane odredima, mada, po brojnom stanju i formacijskoj strukturi, nisu ni približno odgovarale odredbama Statuta. Neki odredi su se delili na čete, neki manji na grupe, a bilo ih je koji su imali svega 50—70 boraca. Iz tih, manjih odreda, prilikom novih boraca, stvarane su čete i bataljoni, da bi sredinom te godine bili oformljeni u odrede, sa odgovarajućim brojem bataljona. Na nekim područjima i dalje su dejstvovali manji bataljoni ili čete (dalmatinska ostrva), kojim<sup>3</sup> su pretežno rukovodili lokalni partijski organi.

Mada je Statut proleterskih brigada služio za uzor prilikom formiranja brigada (odreda), specifične prilike i uslovi, broj raspoloživih boraca, naoružanja i opreme često su nametali i druga rešenja. Zbog toga su formacijska struktura i sastav brigada, naročito odreda, bili dosta različiti i, umnogome, odudarali od Statuta, koji je, uglavnom postavljao šire okvire. Izloženi sastav brigade najžešće je primenjivan u to vreme.

### **Prištapski delovi:**

— prateći ili komandni vod (ponegde je nazivan zaštitni vod), sastava: desetina za izviđanje, desetina za obezbeđenje (stražarsku službu), desetina za vezu i odeljenje kurira;

— četa ili vod pratećih oruđa: obično, odeljenje minobacača i odeljenje pratećih ili protivtenkovskih topova. Ukoliko se raspolagalo artiljerijskim oruđima, ona su bila formirana u odeljenja (jedno oruđe), vodove ili baterije;

— pionirski vod ili odeljenje (obično po jedna pionirska i minerska desetina);

— odeljenje ili vod za vezu (telefonsko, signalno i odeljenje kurira (vodove-odeljenja imao je u to vreme samo mali broj brigada — odreda);

— brigadna komora (intendantura) u svom sastavu je imala: odeljenje prištapskih delova i onoliko odeljenja koliko je bilo bataljona u brigadi — odreda. (Praktično, najčešće su bataljonska odeljenja i bila u sastavu bataljonske komore — intendature);

— brigadna (odredska) bolnica, u stvari, bolnički vod, od koga se, po potrebi, obrazovala brigadna pokretna ambulanta (često nazivana bolnica).<sup>18</sup>

### **Stab bataljona:**

**komandni deo:** komandant, politički komesar, zamenik komandanta, zamenik političkog komesara.

Pri štabu: komandna (prateća) desetina ili vod (odeljenje kurira i stražarsko odeljenje), bolničko odeljenje i bataljonska komora — intendantura.

**službe:** obaveštajni oficir, intendant (ujedno i komandir bataljonske komore) i sanitetski referent (medicinar ili bolničar), koji je, ujedno, bio i komandir bolničkog odeljenja.

Brojno stanje bataljona iznosilo je do 300 boraca.

**Komanda čete:** komandir, politički komesar, zamenik komandira, zamenik političkog komesara.

Četa je obično imala 2—4 kurira, 2—4 bolničara i četnog ekonomu, koji je rukovodio i četnom priručnom komorom.

Brojno stanje čete obično je iznosilo 60—80 boraca.

Vodom je komandovao komandir voda. Za politički rad vod je imao političkog delegata.

Prosečno brojno stanje brigade bilo je od 800 do 1.000 boraca.

Brigadne ambulante (bolnice) bile su pokretne, za razliku od odredskih koje su bile, više-manje, stacionarne. Odredske bolnice su imali oni odredi koji su dejstvovali na pojedinim geografski izolovanim područjima. Ove bolnice su obično bile skrivene, na teško pristupačnim i zaklonjenim terenima, sa minimalnim sredstvima i medicinskim personalom. Inače, kad su god postojali uslovi, težile su obrazovanju jedne, za tadanje uslove, bolje opremljene bolnice za veći broj odreda. Na slobodnoj teritoriji korišćene su, takođe, i postojeće građanske sanitetske ustanove.

Prema Statutu, pri štabovima brigada trebalo je da budu obrazovani stalni vojni sudovi od tri lica u čiju nadležnost su ulazili teški prestupi, koji su kod partizanskih jedinica bili veoma retki — izuzetni.<sup>17</sup> U sastav suda ulazili su: zamenik političkog komesara, zamenik komandanta i jedan član Partije iz redova boraca. Kada su bataljoni dejstvovali odvojeno, na zasebnim pravcima i samostalno, u slučaju potrebe formirani su privremeni vojni sudovi od pet lica.

Brigade su u svom sastavu imale i kulturne ekipe, kojima je rukovodio vođa ekipe, po uputstvima političkog komesara. Ekipe su obavljale, političko-propagandni rad u narodu i jedinicama. Naime, pripremale su priredbe, zabave, mitinge, razrađivale razne proglase i letke i brinuli se o izradi, umnožavanju i razaslanju političkog materijala.

Sličan formacijski sastav, mada dosta neujednačen i različit, kako smo ranije naveli, imali su i partizanski odredi. Razlike u broju, jačini, naoružanju i opštoj opremljenosti odražavale su se na formacijsku strukturu jedinica i na razvijenost štabova. Štabovi grupa odreda, kao i odreda sa većim brojem bataljona (Bosanska krajina, Lika, Kordun, Banija) na većim slobodnim teritorijama bili su razvijeniji i sa odgovarajućim kadrovima. Neki su imali i odredsku artiljeriju, delove za vezu, inženjerijske i diverzantske vodove i odeljenja. Odredi na ekonomski razvijenijim slobodnim teritorijama imali su relativno vrlo dobro organizovanu intendantsku, sanitetsku, a ponegde i saobraćajnu službu, dok su manji odredi, naročito u pasivnim krajevima, u tome znatno oskudevali. Partizanski odredi Dalmacije, na primer, sve do oslobođenja zaleđa, velikim delom su se snabdevali doturom sa okupirane teritorije. Mada dobro organizovan za tadanje uslove, taj dotur nije mogao zadovoljiti osnovne potrebe boraca i jedinica.

Međutim, bez obzira na tu neujednačenost, veliki broj partizanskih odreda na teritoriji NDH i veliki priliv novih boraca koji je usledio u toku i posle prodora Udarne grupe brigada, bili su osnova za formiranje velikog broja brigada u drugoj polovini 1942.

U novoformirane brigade pretežno su ulazili samostalni proletarski i udarni bataljoni i čete, a zatim bataljoni iz sastava odreda. Preostali bataljoni u odredima, koji nisu bili uključeni u brigade, služili su kao jezgro boračkog i starešinskog sastava za formiranje novih bataljona u sastavu odreda ili za formiranje novih odreda.

<sup>17</sup> U nadležnosti vojnih sudova bila su dela špijunaže, izdajstva, dezerterstva, krađe, ubistva, ometanje jedinica u izvršavanju borbenih zadataka, služenje neprijatelju i dr. Njihova se nadležnost odnosila na vojna i civilna lica (Zbornik, tom II, str. 114 Bilten Vrhovnog štaba, decembra 1941. — januara 1942., br. 12—13).

<sup>18</sup> Takav način formiranja novih brigada bio je uslovljen težnjom da one budu sastavljene od jedinica sa dužim borbenim iskustvom, a znatan priliv novih boraca omogućavao je da se od preostalih samostalnih četa, vodova, partizanskih straža i punktova, kao jezgra i osnove, brzo formiraju novi partizanski odredi.

Bilo je slučajeva potpunog rasformiranja odreda i uključivanja svih bataljona u sastav novih brigada,<sup>18</sup> a isto tako i kombinacije ta dva načina. U tom slučaju biran je deo boračkog i kadrovskeg sastava iz svih jedinica odreda i uključivan u sastav novih brigada. Preostalo ljudstvo i najnužniji deo kadra oformljivao je nove bataljone, u koje je postepeno uključivano novodošlo ljudstvo.

Uporedo sa formiranjem novih brigada, nastajao je i proces popune postojećih i formiranje novih partizanskih odreda.

Sve novoformirane brigade, izuzev 1. proleterske, organizovane su na regionalnoj osnovi (2. proleterska (srpska), crnogorske, ličke, kordunaške, krajiške, dalmatinske i dr.). Sem brigada, udarne grupe koje su bile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i sve novoformirane brigade do njihovog ulaska u sastav divizija, dejsstvovala su pod rukovodstvom operativnih štabova (zona) dotičnih područja — teritorija.

Neke brigade, koje su bile formirane pretežno od ranijih udarnih bataljona ili bataljona koji su se pred ulazak u brigade naročito istakli, dobile su naziv udarne.

Radi jednoobraznosti označavanja pripadnika svih partizanskih jedinica već ranije je bilo regulisano nošenje crvene petokrake zvezde na kapi za pripadnike partizanskih jedinica, kao i oblik zastave Vrhovnog štaba i partizanskih odreda. Posle formiranja 1. proleterske brigade, Statutom je bila određena i zastava za sve proleterske brigade, dok su ostale brigade nosile zastave kao što je bilo predviđeno za odrede.<sup>18</sup>

Početakom 1942. za sve starešine partizanskih odreda i brigada bilo je regulisano nošenje oznaka prema položaju — funkciji. Pošto su te oznake bile određene samo za osnovne funkcije (komandante — komandire i političke komesare), to su sredinom godine ti znaci nešto izmenjeni i dopunjeni znacima i za ostale starešine (zamenike, načelnike štabova). U isto vreme, određeni su novi znaci za komandante glavnih i operativnih štabova (zona) i njihove zamenike.<sup>20</sup>

Ti su znaci nošeni sve do uvođenja oficirskih i podoficirskih činova u maju 1943.

<sup>19</sup> Svi pripadnici partizanskih jedinica nosili su na kapi antifašistički znak — crvenu petokraku zvezdu iznad nacionalne trobojke. Za krajeve sa mešanim srpsko-hrvatskim stanovništvom bila je predviđena kombinovana srpsko-hrvatska trobojka u obliku trougla, koja se nosila iznad zvezde.

Zastave partizanskih odreda bile su nacionalne, sa crvenom petokrakom zvezdom preko cele širine.

Vrhovni štab je imao zastavu: na desnom kraju crvenog polja jugoslovenska trobojka sa petokrakom zvezdom u sredini.

Proleterske brigade su imale crvenu zastavu, sa srpom i čekićem u gornjem desnom uglu, petokrakom zvezdom u sredini i sa izvezenim naslovom-nazivom brigade (Zbornik, tom II; str. 81 i str. 135 Bilten Vrhovnog štaba br. 7 i 8, i 14 i 15, za 1941. i 1942. godinu).

<sup>20</sup> Znaci su se nosili na levom rukavu bluže (šinjela), iznad lakta. Izrađeni su bili od crvene čoje u obliku traka, trougla i romba, čija je kombinacija označavala položaj — funkciju starešine (Zbornik, tom II; str. 137 i str. 172, Bilten Vrhovnog štaba br. 14—15 i 17—19 za 1942. godinu).

### 3. PARTIJSKA ORGANIZACIJA I ORGANIZACIJA SKOJ-a U JEDINICAMA

Partijska organizacija bila je zasnovana na principu: jedna četa — jedna ćelija.

Saglasno tom principu, organizacijska struktura KPJ u jedinicama bila je sledeća:

**četa:** partijska ćelija, čiji je sekretar bio zamenik političkog komesara čete;

**bataljon:** bataljonski biro — sačinjavali su ga: sekretari četnih ćelija, sekretar SKOJ-a u bataljonu i zamenik političkog komesara bataljona, koji je, po funkciji, bio partijski rukovodilac i, ujedno, sekretar bataljonskog biroa (komiteta);

**brigada:** brigadni komitet, sastava: sekretari bataljonskih biroa, sekretar SKOJ-a i zamenik političkog komesara brigade, koji je po funkciji bio partijski rukovodilac u brigadi i ujedno sekretar brigadnog komiteta. U brigadnom komitetu je bilo i drugih članova Partije. Često su i komandanti brigada, zavisno od partijnosti, bili članovi komiteta.

Komiteti brigada koje su bile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bili su vezani za CK KPJ, a rukovodstva partijskih organizacija jedinica u sastavu glavnih štabova — za nacionalna partijska rukovodstva, odnosno za pokrajinske, oblasne i okružne komitete.

Partijskim organizacijama u odredima obično su rukovodili okružni komiteti, prema instrukcijama pokrajinskih komiteta. U slučajevima kada su se neki odredi nalazili bliže pokrajinskom ili oblasnom komitetu, nego okružnom partijskom organizacijom takvog odreda neposredno je rukovodio pokrajinski, odnosno, oblasni komitet.

Inače, partijska organizacija u odredima bila je, zavisno od broja članova, uglavnom slična organizaciji u brigadama.

Članovi Partije štabova imali su posebne partijske ćelije, a za članove prištapskih delova viših štabova obično je bila organizovana po jedna, a kasnije, po potrebi, i dve ćelije.

Uskoro posle formiranja novih brigada, prema odluci CK KPJ u njima su formirana politička odeljenja (politodjeli) kao instruktivna tela za političko-partijski rad. Politodjeli su se sastojali od tri člana: rukovodioca, koji je ujedno rukovodio partijskim radom, jednog člana za politički rad i jednog za rad sa SKOJ-em. Međutim, ta podela rada nije bila kruta — sva tri člana su raspravljala o svim pitanjima Partije i SKOJ-a. To su bili iskusni politički radnici, sposobni da pomognu partijskim organizacijama u sprovođenju opšte partijske linije i da prenose partijsko i borbena iskustvo u nove jedinice.

Politodjeli nisu bili partijski forumi, već samo instruktorski organi CK KPJ, kome su neposredno odgovarali za svoj rad.

Partijske organizacije u jedinicama radile su na stvaranju čvrstog moralno-ipolitičkog jedinstva, uzdizanju borbene sposobnosti jedinica i na političkom i prosvetnom vaspitanju boraca i starešina. One su neumorno delovale na izgradnju čvrste, ali svesne vojne discipline, borile se za učvršćenje bratstva i jedinstva, negovale i razvijale ratno drugarstvo, posvećivale punu pažnju korišćenju borbenih iskustava, podizanju autoriteta starešina i slično.

**Savez komunističke omladine Jugoslavije** (SKOJ) u jedinicama bio je, uglavnom, organizovan na sledeći način:

**U četi:** četni aktiv, kao osnovna jedinica SKOJ-a.

**U bataljonu:** bataljonski aktiv. Uporedo sa formiranjem brigada, u bataljonima su se počeli obrazovati bataljonski komiteti SKOJ-a, kojima su rukovodili sekretari komiteta.

**U brigadi:** od decembra 1942. počeli su se stvarati brigadni komiteti kao rukovodstva skojevske organizacije u brigadi. Komitete u brigadama sačinjavali su sekretari SKOJ-a iz bataljona i još neki izrasliji članovi Partije, koji su u četama i bataljonima bili zaduženi za rad SKOJ-a. Sekretar brigadnog komiteta bio je obično skojevski rukovodilac brigade. Ako njega nije bilo, onda je to bio jedan od sekretara SKOJ-a iz bataljona.

**U jedinicama odreda** obično su bili obrazovani četni i bataljonski aktivisti.

U SKOJ su primani najbolji omladinci i omladinke, koji su se osećali komunistima i bili voljni da, pod rukovodstvom KPJ, učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi. Najbolji aktivisti iz SKOJ-a, koji su prednjačili svojim pozitivnim osobinama (životom, radom i borbom), birani su za članove Partije.

Partijska organizacija i organizacija SKOJ-a bile su najsvesnije i najbrojnije jezgro u svakoj jedinici, uvek spremno za izvršavanje najtežih borbenih zadataka.

#### 4. MORALNO-POLITICKO STANJE, MEĐUSOBNI ODNOSI I DISCIPLINA U JEDINICAMA

Moralno-politički nivo i borbeni moral u jedinicama bili su na zavidnoj visini. Sastavljene isključivo od boraca koji su svesno i dobrovoljno krenuli u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda, zadojeni velikim poverenjem u Partiju i dubokim patriotizmom, pojedinci i jedinice, u izvršavanju dobijenih zadataka, bili su uvek spremni na žrtve, napore i odricanja.

Politički i vaspitni uticaj partijske organizacije i organizacije SKOJ-a, lični primeri komunista, bliski i drugarski međusobni odnosi bili su snaga koja je pokretala jedinice da i u najtežim situacijama i najsirovišim uslovima pod kojima se živelo, radilo i borilo uspešno rešavaju dobijene zadatke. Kao takve, naše su jedinice bile najbolji propagator narodnooslobodilačke borbe i njenih ciljeva svuda kuda su prolazile. Otuda je bilo od velikog značaja makar i privremeno boravljenje naših jedinica na teritorijama sla-

bije zahvaćenim ustankom i njihov dodir sa narodom, naročito omladinom, u ovom periodu rata.

U vezi s tim, i pitanje međusobnih odnosa boraca, kao i njihovih, odnosa prema starešinama i rukovodiocima nije se skoro ni postavljalo. Visoka politička svest, ratno drugarstvo i pravi vojnički duh u izvršavanju postavljenih zadataka provejavali su jedinicama. Oslovljavanje starešina i međusobni pozdrav<sup>21</sup> bili su samo spoljna manifestacija odnosa i duha koji su vladali u jedinicama.

Na takvoj osnovi izgrađivana je i disciplina u jedinicama. Ona je bila zasnovana na svesti i političkom uverenju svakog borca da je bezuslovno izvršavanje naređenja starešina primarni uslov za uspešno vođenje borbe protiv svih neprijatelja. Takva samodisciplina pojedinaca i kolektiva, prema kojoj je sve bilo podređeno jedinstvu borbenih i revolucionarnih ciljeva, bratstvu i jedinstvu naših naroda, ratnom drugarstvu starešina i boraca, manifestovalo se u hrabrosti, oduševljenju i inicijativi i davalo pečat gvozdene, ali svesne, discipline i homogenosti jedinica u svakom pogledu. U tako povoljnim uslovima disciplina se izgrađivala i razvijala metodom političkog i vaspitnog uticaja; strogo se vodilo računa o dostojanstvu, ponosu i časti ljudi i nastojalo da se pojedine greške otklone prvenstveno vaapitnim uticajem, kritikom i ličnim primerom boraca i starešina.

Zbog toga u tom periodu i nije postojao celovit sistem disciplinskih (i krivičnih) propisa koji bi važili za sve partizanske jedinice na teritoriji Jugoslavije.<sup>22</sup> Sitnijih disciplinskih grešaka i prestupa, koji su se kosili sa utvrđenim, nepisanim normama o životu, radu i međusobnim odnosima, bilo je vrlo malo. Teži krivični prestupi protiv osnovnih interesa narodnooslobodilačke borbe bili su u nadležnosti vojnih sudova pri jedinicama. Međutim, u najvećem broju slučajeva, vojni sudovi su imali posla sa narodnim neprijateljima i okorelim protivnicima narodnooslobodilačke borbe.

## 5. ORGANIZACIJA I RAD POZADINE

### a) *Vojnoteritorijalni organi*

Iako je organizacija pozadine partizanskih jedinica u tadašnjim uslovima bila skopčana sa velikim teškoćama, iako je, u smislu organizovanog oslonca — baze za dejstva naših jedinica tako reći

<sup>21</sup> Pozdrav pripadnika partizanskih jedinica bila je stisnuta desna pesnica kod slepoočnice; oslovljavanje — sa družice (družice vodniče, družice komesare, družice komandante itd.), (Zbornik, tom II; str. 81 i str. 137 Bilten Vrhovnog štaba br. 7—8 i 14—15).

<sup>22</sup> Pojedini odredi (Posavsko-tamnavski u Srbiji i Glavni štab Slovenije) izdali su u toku 1941. partikularne disciplinske propise, ali se u njima, baš zbog gore navedenih razloga, ne razlikuje strogo krivična od disciplinske materije.

Uredba o sudovima časti za oficire NOV i POJ od maja 1943., bio je prvi opštejugoslovenski propis, kojim se obrađuje i reguliše čisto disciplinska materija (Vojna enciklopedija, I izd. tom II, str. 517 i 522).

jedva postojala, potreba za njenom organizacijom, ma i u najskromnijim razmerama, predstavljala je jedno od najvažnijih pitanja od čijeg je rešenja umnogome zavisio razvoj ustanka, narastanje jedinica i njihova borbena spremnost.

Partizanski način ratovanja posebno partizanskih odreda koji su, uglavnom, dejstvovali na svom užem području oslanjajući se na slobodne ili poluslobodne teritorije, zahtevao je da se teritorije tako organizuju da postanu baza za podmirenje osnovnih životnih potreba jedinica. Ukoliko se sa tih teritorija nisu mogle, u celini ili delimično, zadovoljiti sve potrebe, onda se baza morala tražiti u okolnoj okupiranoj teritoriji, što je opet zahtevalo specifičan način organizacije, ali pod mnogo težim uslovima.

U stvari, organizacija pozadine zavisila je od veličine slobodne teritorije, ekonomskih prilika, razvijenosti ustanka, većih ili manjih borbenih uspeha jedinica itd. Pri tom su specifične prilike na pojedinim područjima zahtevale i specifična rešenja.

Zbog toga je Vrhovni štab pridavao veliki značaj stvaranju slobodnih i poluslobodnih teritorija, pa i organizaciji okupirane teritorije u smislu obezbeđenja osnovnih potreba za život, rad i borbu jedinica.

Tako su na oslobođenoj teritoriji Srbije, još 1941. bile formirane komande mesta, koje su do izbora narodne vlasti regulisale život i rad stanovništva na oslobođenoj teritoriji, uključujući i organizaciju popune ljudstvom i snabdevanje jedinica osnovnim potrebama.

U propisima Vrhovnog štaba od februara 1942. (Foćanski propisi), u kojima su izloženi zadaci o ustrojstvu i data uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora, prvi put se pominju komande područja kao organi vojno-pozadinske vlasti i određuju osnovni zadaci u pogledu uređenja i organizacije pozadine. Na toj osnovi izdata je direktiva Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku i Operativnom štabu za Hercegovinu o organizaciji vojno-teritorijalnih organa na njihovim teritorijama.

Prema naredbi Vrhovnog komandanta od septembra 1942. o organizaciji pozadinskih vlasti na oslobođenoj teritoriji, u toku 1942. na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne i Hrvatske obrazovano je više komandi područja.<sup>23</sup> Prema toj naredbi komande područja i njihovi izvršni organi obrazuju se na mobilizacijskom području većih partizanskih odreda, a nalaze se pod neposrednom komandom štabova koji su ih formirali (glavni, operativni i štabovi operativnih zona). Komande područja nosile su obično teritorijalne nazive prema većim naseljenim mestima u kojima su se nalazile, a ponekad i nazive štabova kojima su bile neposredno potčinjene.

Komande područja imale su svoje izvršne organe: komande mesta, partizanske i seoske straže.

<sup>23</sup> Zbornik, tom II, knjiga 6, dok. br. 8.

**Komande područja** su imale u svojoj nadležnosti: mobilizaciju ljudstva; prikupljanje, podelu i dotur životnih namirnica i razne opreme; saobraćaj i transport, sanitetsku službu u pozadini; smeštaj i ishranu prolazećih jedinica; opravku i održavanje komunikacija; organizaciju obaveštajne službe; obrazovanje i rukovođenje vojnim radionicama i ostalim pozadinskim ustanovama koje rade za potrebe vojske, i staranje o redu i poretku na teritoriji područja.

Na slobodnim teritorijama na kojima su postojali uslovi za razvoj vojne privrede (fabrike, rudnici, električne centrale, mlinovi itd), rukovođenje tim poslovima takođe je bilo u njihovoj nadležnosti.

**Komande mesta**<sup>24</sup> su bile izvršni organi komandi područja i obavljale su poslove na teritoriji koju su obuhvatale. Osim toga, kontrolisale su kretanja građana i vojnika u pozadini, izdavale legitimacije i objave za kretanje i starale se o izvršenju presuda izrečenih od strane vojnih sudova.

**Partizanske straže** su bile organi komandi mesta i partizanskih odreda. Izvršavale su poslove koje im je dodeljivala komanda mesta; uglavnom, to su bili poslovi u vezi sa mobilizacijom obveznika svoga rejona i evidencijom mobilisanih, nesposobnih, ranjenih, poginulih i umrlih partizana, kao i sa kontrolom rada seoskih straža. Inače, partizanske straže su se starale o redu, zaštiti stanovništva, kontroli kretanja i čuvanju objekata u svojim rejonima.

**Seoske straže** su obrazovane u svim selima, zaseocima i udaljenijim manjim naseljima, gde nije bilo potrebe za partizanskim stražama. U svojim rejonima obavljale su slične poslove kao i partizanske straže.

Komande područja i njihovi organi radili su u najtešnjoj vezi sa organima narodne vlasti — narodnooslobodilačkim odborima, a u selima u kojima odbori nisu postojali sa seoskim poverenicima.

S obzirom na veličinu teritorije, formacijski sastav vojnoteritorijalnih komandi bio je različit, naročito u broju osoblja za pojedine sektore rada, pomoćnih jedinica i raspoloživih sredstava za obavljanje određenih poslova.

Uglavnom, sve komande područja imale su u svom sastavu komandanta, zamenika komandanta (obično je rukovodio ekonomskim poslovima) i pomoćnika komandanta za politički rad. Prema razvijenosti poslova komande područja su imale i odgovarajući broj stručnog i tehničkog kadra. Razvijenije komande imale su i odseke za obavljanje određenih poslova.

Pri komandama područja postojali su: vod ili četa za obezbeđenje, kurirska služba, transportna četa, sastavljena od motornih ili zaprežnih vozila ili tovarnih konja, odeljenje ili vod za vezu

<sup>24</sup> Komande mesta obrazovane su u većim naseljenim mestima ili vojnim čvorištima. Obično ih je bilo 3—5 u sastavu jednog vojnog područja. Međutim, prilikom zauzimanja novih mesta, postavljene su privremene komande mesta od strane štabova jedinica koje su ih zauzele. Te privremene komande ulazile su kasnije u sastav novoformiranih područja ili su prilikom formiranja područja rasformirane i organizovane u drugim povoljnijim mestima.

(obično linijaša). Neka područja su imala i radne bataljone privremeno formirane za obavljanje nekih radova (popravka komunikacija, žetva i si.). Kasnije, pri većim komandama područja bili su formirani i stalni, područni bataljoni (1—3 u svakom području).

Svaka komanda područja imala je vojni sud, sa istim nadležnostima koje su imali i vojni sudovi u jedinicama. Sačinjavali su ih zamenik komandanta, jedan komandant mesta ili njegov zamenik, i sudija iz redova neke partizanske jedinice ili partizanske straže.

Komande mesta imale su sličan formacijski sastav kao i područja, ali manjeg obima, zavisno od uslova i potreba.

Partizanske i seoske straže su imale komandira i odgovarajući broj ljudstva.

Za kontrolu rada izvršnih organa u okviru komande područja postojali su kontrolori za pojedine sektore, a za pružanje pomoći u političkom radu — politički instruktori.

Komandanti područja i komandi mesta i njihovi zamenici, kao i komandiri partizanskih straža, nosili su obeležja svojih funkcija, slična obeležjima funkcija u štabovima i jedinicama, s tim što su znaci bili izrađeni od zelene čoje.

Međutim, treba napomenuti da su takva organizacija i rad teritorijalnih organa bili realizovani na većim i stabilnijim teritorijama, na kojima je bila organizovana narodna vlast i gde su postojali rukovodeći organi društveno-političkih organizacija. Na manjim, orografski odvojenim i ekonomski pasivnim slobodnim teritorijama, na kojima su dejstvovali i brojno slabiji partizanski odredi, organizacija pozadine svodila se, uglavnom, na snabdevanje na terenu i uskladištenje manjih količina prikupljenih namirnica i opreme.

Na poluoslobodenim teritorijama postojali su, obično, partizanski punktovi koji su, sem kontrole teritorije i održavanja veze sa slobodnom teritorijom, vršili i izvesne poslove iz nadležnosti teritorijalnih organa, kao prihvatanje, otpremanje i obezbeđenje novog ljudstva i materijala sa okupirane teritorije do teritorijalnih komandi, obaveštavanje i si.

Punktovi (ponegde nazivani »baze«) jačine voda do čete, a ponegde i manjeg odreda, obezbeđivali su kontinuitet borbenih dejstava i kontrole na područjima na kojima se naše veće snage nisu mogle održati. Istovremeno, bili su i stalna veza između slobodnih i okupiranih područja preko kojih je, pored ostalog, bio kanalisiran i rad na izvesnim poslovima teritorijalnih organa mada u vrlo skućenim okvirima.

U vezi sa iznetim, može se reći da je u to vreme organizacija pozadine i njenih organa bila prilično razgranata, tako da je mogla obezbeđivati minimum sredstava za život i borbu naših jedinica. Sirenjem ustanka, stvaranjem većih slobodnih teritorija sa organizovanom narodnom vlašću i njihovo povezivanje u širu ekonomsku celinu, uz uporedno narastanje i jačanje jedinica, postepeno su se stvarali povoljniji uslovi za njen dalji razvoj u specifičnim uslovima naše borbe, pri čemu je ogromna podrška i pomoć naroda imala prvostepeni značaj.

## b) *Popuna ljudstvom i osnovnim materijalnim potrebama*

*Popuna ljudstvom* vršena je na dobrovoljnoj osnovi, kako sa slobodne, tako i sa okupirane teritorije. Slobodne teritorije su bile osnov za formiranje i popunu jedinica jer je na njima bio široko razvijen političko-propagandni rad i postojali su, tako reći, neometani uslovi za prikupljanje i prihvatanje novog ljudstva. Priliv ljudstva sa okupirane teritorije, naročito na nekim područjima, tekao je organizovano i skoro neprekidno, u manjoj ili većoj meri, zavisno od okolnosti i stepena organizacije u tom pogledu.<sup>25</sup>

Mobilizacija dobrovoljno prijavljenog ljudstva na slobodnim teritorijama vršena je preko narodnooslobodilačkih odbora, koji su sačinjavali spisak tog ljudstva i dostavljali ga komandama područja ili neposredno komandama mesta, zavisno od udaljenosti. Na osnovi tih spiskova, teritorijalne komande su pravile razreze prema potrebama i zahtevima štabova jedinica i sačinjenih spiskova, i upućivale novo ljudstvo u odgovarajuće jedinice. Teritorijalne komande bile su dužne da vode tačnu evidenciju ljudstva upućenog u partizanske jedinice, kao i ostalu dokumentaciju u vezi s tim, tesno saradujući sa narodnooslobodilačkim odborima u pogledu zaštite i zbrinjavanja njihovih porodica i imovine.<sup>26</sup>

Po gradovima i većim naseljenim mestima na okupiranoj teritoriji mobilizaciju dobrovoljno prijavljenog ljudstva vršile su partijske organizacije i organizacije NOP-a (ilegalni narodni odbori) i na razne načine upućivali ih na slobodnu ili poluslobodnu teritoriju, gde su ih prihvatili partizanski punktovi ili straže. Za prihvatanje i sprovođenje većih grupa novopridošlog ljudstva, na poluoslobodenoj teritoriji često su im upućivani u susret delovi partizanskih odreda (čete i ponekad i bataljoni) koji su na pogodnim, unapred ugovorenim, prostorijama te grupe sačekivali i dalje sprovodili.

Načelno, novo ljudstvo je upućivano u odrede a na većim slobodnim teritorijama i u tzv. centre za obuku, tamo gde ih je bilo. U njima je to ljudstvo provodilo izvesno vreme na obuci, a zatim uključivano u odrede. Bilo je slučajeva da se pojedinci ili manje grupe omladine neposredno uključuju u brigade i ostale jedinice prilikom njihovog prolaska i dejstva na okupiranoj ili poluoslobodenoj teritoriji. U takvim slučajevima, ukoliko je priliv bio veći, bile su obrazovane posebne jedinice za obuku tog ljudstva, obično nazivane omladinske čete, jer se pretežno i radilo o omladincima. Na taj način, raznim kanalima i sredstvima strujao je u to vreme

<sup>25</sup> Na primer, priliv novog ljudstva za partizanske odrede u Dalmaciji tekao je ne samo sa okupiranog obalnog pojasa nego i sa ostrva, tajnim kanalima, koje su organizovale partijske organizacije na terenu. Posebno je interesantna organizacija prebacivanja ljudstva posle oslobođenja Livna, kada je za kratko vreme prebačeno na slobodnu teritoriju Livna oko 3.500 novih boraca i velike količine materijala iz većih gradova, posebno iz Splita.

<sup>26</sup> Mada je ljudstvo prikupljano na principu dobrovoljnosti, na većim slobodnim teritorijama bilo je primera i mobilizacije putem poziva (Crna Gora 1941, Bosanska krajina 1942.).

neprekidan, jači ili slabiji, zavisno od situacije, proces priliva novog ljudstva u naše jedinice.

**Popuna tovarnom, zaprežnom i jahaćom stokom i priborom** vršena je, uglavnom, plenom od neprijatelja a delom i iz mesnih izvora — privremeno rekvirirana stoka na priznanicu ili kupovana od stanovništva.

Zbog kretanja jedinica po teže prolaznom zemljištu, noću i u nepovoljnim atmosferskim uslovima, najbolje su odgovarala domaća tovarna i zaprežna grla. Međutim, njih nije bilo dovoljno, jer se strogo vodilo računa o potrebama stanovništva za rad i obradu zemljišta. Zbog toga su za potrebe većeg transporta (evakuacija i plena, skladišta ili bolnica ta grla uzimana zajedno sa vlasnicima, koji su, po završenom poslu, vraćali svoju stoku. Na većim relacijama ponekad je tovarna i zaprežna stoka korišćena relejno — nakon izvršenog pređenog dela puta vlasnici su sa konjima vraćani, a uzimani novi. Mada je takav način bio nepogodan, zbog usporavanja pokreta, on se nije mogao izbeći i često je praktikovan u našim jedinicama.

Plen od neprijatelja u zaprežnim i jahaćim konjima pretežno se mogao upotrebiti za transport na slobodnoj teritoriji, na boljim komunikacijama. Kao tovarna grla, najbolje su odgovarale italijanske mule zbog izdržljivosti i mogućnosti savlađivanja težeg zemljišta.

Stanje stoke u jedinicama, zbog dugih i čestih pokreta, pretovarenosti, slabe ishrane i nege, bilo je dosta slabo. Zbog toga se morala češće zamenjivati.

Popuna tovarnim, zaprežnim i jahaćim priborom takođe se obavljala plenom i iz mesnih izvora. Zbog malih količina tog pribora i nedostataka pojedinih delova, ponekad su sastavljali delove zaplenjenog i mesnog pribora tako da je taj pribor po jedinicama imao veoma šarolik izgled. Zbog toga, a često i zbog nepravilne upotrebe i malih mogućnosti za opravku i održavanje, ta su sredstva pretežno bila u vrlo lošem stanju.

**Snabdevanje životnim namirnicama**, u procesu formiranja, narastanja i razvoja jedinica, vršeno je prema specifičnim prilikama i uslovima koji su vladali na pojedinim područjima. Manji broj jedinica i ekonomski još neiscrpljena teritorija omogućavali su da se to pitanje relativno lako rešava, naročito na ekonomski bogatijim područjima. Narod je obilato snabdevao vojsku i obično namirnice neposredno donosio jedinicama.

Po meri narastanja jedinica, a time i njihovih potreba, bilo je neophodno planski prikupljati i raspodeljivati namirnice. Potrebe su bile sve veće a izvori sve manji, naročito u pasivnijim krajevima, pa je pitanje ishrane postojalo složenije tako da se prema specifičnim prilikama i uslovima različito rešavalo. Potreba za širenjem sopstvene narodne baze povezivanjem i stvaranjem novih slobodnih teritorija radi zadovoljenja rastućih potreba sve većeg broja jedinica i, u vezi sa tim, sve veći značaj plena od neprijatelja usmeravali su i često podređivali borbene ciljeve i dejstva jedinica ekonomskim zahtevima.

Izvori snabdevanja životnim namirnicama u toku ovog perioda bili su: dobrovoljni prilozima od naroda (osnovni vid snabdevanja životnim namirnicama), plen od neprijatelja, rekvizicija, konfiskacija od narodnih neprijatelja, i dotur dela potreba sa okupirane teritorije.

Oslanjanje na narod i teritoriju na kojoj su se jedinice nalazile i deystvovala bio je u tom periodu, a i kasnije, osnovni izvor njihovog snabdevanja. S obzirom na opštu težnju da se narod što je moguće manje optereti i da mu se ostavi što više hrane za podmirenje potreba pa i po cenu lišavanja jedinica, pitanju snabdevanja CK KPJ, Vrhovni štab i svi štabovi i komande jedinica poklanjali su izuzetnu pažnju. U našim uslovima, to je predstavljalo i važno političko pitanje po kome se nije smelo grešiti, jer su se takve greške negativno odražavale u narodu. Zbog toga su na tome, sem intendantskih organa, bili angažovani i najodgovorniji rukovodioci partijskih foruma i štabova. Da bi se što manje opterećivao narod bila je uvedena stroga štednja. Radi toga su pravljene i tablice sledovanja životnih namirnica, koje su sadržavale minimum potreba i primenjivane su i kada narod nije bio u oskudici.

*Naoružanje i ostala ratna oprema* bili su, većinom zapljenjeni od neprijatelja. Otuda i velika raznovrsnost naoružanja i opreme u našim jedinicama.

*Pešadijsko naoružanje* je delimično poticalo iz predustaničkih dana. Ono je bilo prikupljeno od strane partijskih organizacija i naroda nakon kapitulacije jugoslovenske vojske a sastojalo se od pušaka, karabina, puškomitraljeza, lakih i teških mitraljeza, minobacača 75 i 81 mm i ručnih bombi. Deo oružja bivše vojske poticao je i iz plena zadobijenog od ustaško-domobrantskih jedinica, koje su njime bile naoružane.

U nekim jedinicama se nalazio i izvestan broj lakih pešadijskih topova 37 i 47 mm i poneko brdsko oruđe 65 mm, takođe iz bivše jugoslovenske vojske.

Deo tog naoružanja poticao je iz prvog svetskog rata (puškomitraljezi »šoš« , mitraljezi »Sent Etjen« i »Švarcloze«, pešadijski topovi »Pito« i dr.).

Ostalo pešadijsko naoružanje bilo je isključivo iz plena od italijanskih i nemačkih jedinica. Za naše uslove, zbog male težine, naročito su bili pogodni nemački mitraljezi 7,9 mm (nazvani kod nas »Šarac«) i italijanski »Breda«, laki minobacači, automati i italijanske ručne bombe. Zbog toga su zaplenjene količine tog oružja deljene ravnomerno po jedinicama, kad god je za to bilo mogućnosti.

*Artiljerijsko naoružanje* u našim jedinicama sačinjavali su, uglavnom, laki modeli. Potreba za velikom pokretljivošću u teškim terenskim i atmosferskim uslovima nije pogodovala upotrebi težih artiljerijskih oruđa. Zbog toga su, u našim uslovima, i manji pešadijski i protivoklopni topovi, minobacači 81 mm i uopšte sva teža pešadijska oruđa smatrani artiljerijom.

Teška artiljerijska oruđa, čak i kada ih je bilo, rede su se mogla upotrebiti, pa su većinom zadržavana na slobodnim teritori-

jama i korišćena prema prilikama i mogućnostima. Česti su bili slučajevi da su zaplenjena teška oruđa u složenim situacijama uništavana, da ne bi, zbog nemogućnosti transporta, ponovo pala neprijatelju u ruke.

**Municija** za tako raznovrsno pešadijsko i artiljerijsko naoružanje predstavljala je složen problem, kako u pogledu popune tako i upotrebe. Često se dešavalo da veće količine zaplenjene municije nisu odgovarale naoružanju naših jedinica ili, obrnuto, da se za zaplenjeno naoružanje ne raspolaze odgovarajućom municijom. Zbog toga su zaplenjeno naoružanje i municija, kada su za to postojale mogućnosti, klasificirani i to uglavnom po kalibrima, rede po modelima, jer je za to retko bilo vremena i mogućnosti. Zatim je, kako pešadijska tako i artiljerijska municija ukoliko je odgovarala kalibrima, korišćena za razne modele oruđa, što se negativno odražavalo na tačnost gađanja (veliko rasturanje). Na tačnost gađanja uticala je i neispravnost nišanskih sprava i instrumenata, naročito kod zaplenjenih artiljerijskih oruđa.

Da bi se štetne posledice tako raznovrsnog naoružanja svele na što manju meru vršene su razmene naoružanja i municije između jedinica i manje opravke u radionicama.

Zbog toga je u toku prve polovine narodnooslobodilačkog rata, a i docnije, popuna jedinica naoružanjem i municijom predstavljala retko složen problem, koji je imao određenog odraza i na izgrađivanje taktike naših jedinica.

Uprkos oskudici u sredstvima i malim mogućnostima, čuvanje naoružanja bilo je na zavidnoj visini. Pošto su naoružanje dobijali samo u borbi i često sa velikim žrtvama borci i jedinice su se odnosili prema njemu vrlo brižljivo i održavali ga čisto i u ispravnom stanju koliko god je to bilo moguće.

**Inženjerska sredstva i oprema** jedinica bili su oskudni. Zbog toga je i lična inženjerska oprema, koja obično pripada borcu — pešaku (ašovčići, pijuci, pijuk — sekirice, makaze za sečenje žice itd.), smatrana opremom inženjerskih jedinica. Ona se dobijala isključivo iz plena i korišćena je u pionirskim vodovima ili je nošena u bataljonskim komorama, gde ih nije bilo. Teži pionirski alat (ašovi, pijuci, testere, budaci, ćuskije) dobijao se iz plena ili iz mesnih izvora i nošen je u brigadnim, a rede i u bataljonskim komorama. Prilikom većih rušenja ili opravki komunikacija taj alat je dopunjavan pozajmicom od stanovništva, koje je u tim slučajevima i učestvovalo u radovima.

Posebnu teškoću pričinjavala je nabavka eksploziva, koji je bio potreban u većim količinama. Plen nije mogao da podmiri potrebe, pa je eksploziv najčešće nabavljan iz gradova ili rudnika, a vađen je i iz neeksplodiranih avionskih bombi, artiljerijskih granata, pa čak i iz morskih mina.

Sredstava za zaprečavanje bilo je vrlo malo i dobijana su pretežno iz plena. Izvesna manja količina običnih i nagaznih mina izrađivana je i u partizanskim radionicama.

Sredstva za maskiranje skoro nije ni bilo, niti su korišćena namenski. Zaplenjena maskirna šatorska krila (italijanska) borci su najčešće nosili u svojoj ličnoj opremi radi zaštite od nevremena i za pokrivke.

*Sredstva veze* su bila minimalna. Zavisno od plena, jedinice su raspolagale manjim brojem telefonskih centrala i aparata i poljskim telefonskim kablom. Ta sredstva su brižljivo prikupljana i nošena u komorama; kasnije su ih preuzeli formirani vodovi za vezu.

Radio-uređaja u jedinicama nije bilo. Zaplenjeni uređaji su obično bili neispravni i slati su većim štabovima, koji su ih prikupljali i preduzimali mere za njihovu popravku. Radio-vezu sa Vrhovnim štabom održavao je samo Glavni štab za Hrvatsku.

Neki odredi na većim slobodnim teritorijama su zatekli telefonsko-telegrafске linije, više-manje, u ispravnom stanju, a obično su raspolagali i sa većim količinama zatečenog materijala i izvesnim brojem stručnjaka, poštansko-telegrafskih službenika i radnika specijalista. S obzirom na to, kao i na veće mogućnosti nabavke tog materijala sa okupirane teritorije, vršene su neophodne opravke i održavana veza na pojedinim linijama.

*Sanitetski materijal* je nabavljan delom i sa okupirane teritorije jer plen od neprijatelja nije mogao zadovoljiti potrebe.

Po većim gradovima i naseljenim mestima okupirane teritorije partijske organizacije i ilegalni narodnooslobodilački odbori organizovali su široku mrežu prikupljanja osnovnih instrumenata, lekova, zavoja i ostalog sanitetskog materijala. Najčešće je to obavljano preko pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su radili u bolnicama, apotekama i ostalim zdravstvenim ustanovama; raznim kanalima taj materijal je prebacivan na oslobođenu teritoriju.

Zatečene bolnice i ostale zdravstvene ustanove u oslobođenim mestima produžavale su rad i deo instrumenata i zaliha lekova stavljale na raspolaganje jedinicama.

Na slobodnim teritorijama je organizovano prikupljanje i izrada priručnog sanitetskog materijala.

*Odeća i obuća* su bili raznovrsni. Zaplenjene nemačke, italijanske i domobranske uniforme, izvesna količina uniformi bivše jugoslovenske vojske, građanska i seljačka odela u kojima su borci dolazili u jedinice a uz to i kombinacije raznih vrsta odeće — sve je to davalo borcima i jedinicama u to vreme, a i znatno kasnije, šarolik izgled.

Na slobodnim teritorijama, u radionicama i po kućama, rađena su odela od seljačkog sukna i od zaplenjenog i prenetog materijala sa okupirane teritorije; različite boje i kvaliteta. Ali, odevnog materijala nikad nije bilo dovoljno.

Uprkos težnji da borci i jedinice budu koliko-toliko jednoobrazno odeveni, to se praktično nije moglo ostvariti. Zbog toga se nastojalo da se borci snabdeju jednoobraznim kapama sa petokrakom zvezdom, pa su se po radionicama i privatnim kućama izrađivale

kaipe (u Hrvatskoj troroge — po ugledu na španske, a u ostalim krajevima šajkače, a titovke su docnije uvedene). U nedostatku tih kapa, nošene su zaplenjene neprijateljske kape, šubare, kačketi i slično, sa petokrakom zvezdom.

Obuća se, zbog dugog nošenja i stalnih pokreta po teškom zemljištu, noću i pod lošim atmosferskim uslovima, brzo cepala i propadala, a mogućnosti opravke i održavanja bile su male. I u obući su bile zastupljene sve vrste: vojničke i građanske cipele, čizme, razine vrste opanaka itd. U nekim jedinicama, posebno onim koje su dejstvovalе na kraškom (krševitom) zemljištu, opanci su bili najčešća vrsta obuće. Cesto su ih borci i sami pravili od sirove goveđe kože sušene na suncu.

Donji veš, čarape, puloveri i slično bili su iz plena ili iz poklona od naroda.

Pribor za kuvanje bio je takođe vrlo raznolik. Tovarne kuhinje, zaplenjene od neprijatelja, nisu odgovarale potrebama naših jedinica zbog težine i nepodesnosti za tovarenje, a specijalnih samara za tu svrhu nije bilo dovoljno. Zbog toga su zaplenjene kuhinje uglavnom korišćene na slobodnim teritorijama i pri većim štabovima.

Jedinice su se najčešće koristile seljačkim kazanima — kotlovima, ili su podešavale praznu benzinsku burad. Iako su bila nepodesna za tovarenje i nošenje po teško prohodnom terenu, naročito kroz šumovito zemljište, benzinska burad su, zbog lakoće, brzog zagrevanja, lake nabavke i zamene često korišćena.

Kao pribor za jelo služile su zaplenjene porcije i manji laki sudovi, koje su borci nosili u torbama.

Pribora i sredstava za održavanje higijene nije bilo dovoljno. Retke mogućnosti presvlačenja, šišanja i brijanja i nehigijenski smeštaj otežavali su obavljanje najosnovnijih higijenskih mera. Postojali su veoma slabi uslovi za redovno kupanje, pranje i održavanje odeće. Zbog toga je pojava vašiju bila dosta česta pojava u jedinicama.

Improvizovanih buradi za parenje (tzv. partizanska burad) nije bilo dovoljno — na brigadu, odnosno, obično jedno do dva, iako se težilo da ih ima svaki bataljon. Ipak, pokretne higijenske ekipe brigada (odreda), snabdevane tim buradima, znatno su ublažavale teškoće i, ujedno, vršile koristan uticaj na borce i jedinice, da i u takvim teškim uslovima posvete higijeni punu pažnju.

### *c) Vojne radionice*

Male improvizovane radionice za najnužnije opravke oružja, opreme, odeće i obuće počele su se organizovati uporedo sa narastanjem jedinica i njihovih potreba, kad god su to prilike i mogućnosti dozvoljavali.

Nešto docnije, sa širenjem i povezivanjem slobodnih teritorija, naročito u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, bilo je organizovano nekoliko, za tadašnje uslove, većih radionica, ne samo za opravku oružja i ostale opreme nego i za izradu ručnih bombi, mina za minobacače, tromblonskih bombi, nagaznih i protivtenkovskih mina itd. Ponegde su, u nekim većim radionicama, od zaplenjenog materijala izrađivana i manja oruđa i vršene veće opravke lakih topova, minobacača i slično.

Za obrazovanje tih radionica korišćene su zatečene bravarske, elektrotehničke, mehaničarske i ostale radionice, a dopunjavane su alatom i ostalim materijalom sa slobodne i okupirane teritorije, i plenom od neprijatelja. Vrlo često su i novodošli borci (zanatlije) donosili sa sobom alat koji su mogli poneti.

Formiranjem teritorijalnih komandi na oslobođenoj teritoriji i organizacijom pozadine stvoreni su bolji uslovi ne samo za rad i razvoj radionica za opravku oružja nego i ostalih radionica za podmirenje potreba vojske. Sve radionice koje su radile za vojne potrebe ušle su u nadležnost teritorijalnih organa. Na taj način je na nekim većim slobodnim teritorijama stvorena čitava mreža vojnih radionica. Osim čisto vojnih radionica u rad za potrebe vojske uključivano je i mesno stanovništvo, posebno zanatlije, koji su u svojim zanatskim radionicama i po kućama, pod rukovodstvom teritorijalnih organa, radili za vojne potrebe (krojački i obučarski radovi, izrada veša, pletenje čarapa, pulovera i dr.). U nekim radionicama izrađivan je i priručni sanitetski materijal i pribor (drvena nosila, šine za fiksiranje preloma, zavoji i si.).

Neki veći štabovi (zonski i operativni) imali su vojno-tehničke radionice u kojima je već bio usavršen proces proizvodnje pojedinih vrsta oružja, municije i opreme. One su bile u stanju da dnevno proizvode veće količine, koje su ravnomerno deljene jedinicama.

Na širi razvoj mreže radionica uticala je prvenstveno stabilnost teritorije. S obzirom na to da su se u to vreme slobodne teritorije, pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga, češće, u celini ili delimično, gubile, nije mogao biti obezbeđen duži kontinuitet rada a time i uslovi za širi razvoj mreže radionica. U slučaju napuštanja teritorije, radionice su bile rasformirane da bi, u povoljnijoj situaciji, bile ponovo obrazovane.

Brigade i ostale jedinice koje su bile manje vezane za teritoriju, obično su se za svoje potrebe oslanjale na teritorijalne organe i njihove radionice, ukoliko ih je bilo na područjima na kojima su se nalazile. Neke brigade su imale u svom sastavu pokretne radionice (pod raznim nazivima tehnički vod, tehnička radionica i si.) za manje opravke oružja.

Za sitne i neodložne opravke brigada a i pojedini bataljoni, za vreme zatišja ili odmora improvizovane su privremene radionice, sa priručnim alatom i materijalom, koji se čuvao i nosio u komorama. Te radionice privremeno su organizovali i opsluživali borci — zanatlije koji su se obično nalazili u pratećim četama (vodovi-

ma) pri štabovima brigada (bataljona). Izvestan broj zanatlija se nalazio i u komorama, tako da su se, po potrebi, mogli lako prikupiti.

Lakši alat neki borci — zanatlije, naročito po četama, nosili su sa ličnom opremom i koristili ga za manje opravke oružja i opreme.

## 6. RODOVI I SLUŽBE U JEDINICAMA

Premda su već od početka ustanka partizanske jedinice na raznim područjima koristile i uspešno primenjivale zaplenjena artiljerijska oruđa, tenkove, sredstva veze, inženjersku opremu i drugo, a pojedini odredi i brigade imali u svom sastavu veći broj tih oruđa i opreme, ipak se ne može govoriti o značajnijem učešću rodova u sastavu naših jedinica u ovom periodu. Naše jedinice (odredi i bigade) bile su izrazito pešadijske. U svom sastavu nisu imale ni približnu srazmeru elemenata rodova i službi predviđenu za tadašnje, isključivo pešadijske (brdske), regularne formacije.

Način dejstva naših jedinica pri izvršavanju borbenih zadataka, koji je zahtevao veliku pokretljivost van boljih, a često i bez ikakvih komunikacija, i u teškim zemljišnim i meteorološkim uslovima, naročito noću, isključivao je upotrebu težih oružja i druge ratne tehnike, čak i onda kada ih je bilo na raspolaganju. Zbog toga su se u sastavu odreda i brigada koristila i uspešno primenjivala laka oruđa i sredstva podešena za tovarni transport, koja su se, po potrebi, u delovima mogla nositi ili u pogodnim uslovima vući ljudskom snagom na kraćim relacijama.

Iz istih razloga, a naročito zbog teškoća u transportu, u ovom periodu i službe u našim jedinicama nisu bile dovoljno razvijene. Izuzetak donekle čine intendantska i sanitetska služba, koje su se, za zadovoljavanje osnovnih potreba jedinica, morale prilagođavati i razvijati i pod onako teškim i surovim uslovima rata, mada su i one jedva uspevale da se održe i odgovore svojim zadacima.

U daljem izlaganju ukratko ćemo izneti način na koji su elementi rodova i službi bili formacijski uklopljeni u sastave naših jedinica u ovom periodu.

### *a) Rodovi*

#### *Artiljerija*

Kako smo ranije naveli, našim jedinicama u ovom periodu, a i znatno docnije, najbolje su odgovarala artiljerijska oruđa manjih kalibara, naročito pešadijski i protivtenkovski topovi i minobacači. S obzirom na to da su ona poticala isključivo iz plena, često su bila neispravna, tako da je i broj oruđa pogodnih za upotrebu bio veoma mali, mada je u tom pogledu bilo izuzetaka.

Raspoloživa artiljerijska oruđa, ili ona koja su u našim uslovima takvim smatrana (laki i protivtenkovski topovi, srednji i teški

minobacači) obično su bila grupisana u odeljenja sa jednim ili dva oruđa; vodovi su najčešće imali po dva odeljenja; rede, skoro izuzetno, formirane su i baterije.

Na isti način bili su grupisani i srednji ili teški minobacači, kojih je u jedinicama bilo nešto više, pa su u brigadama i većim odredima postojale i baterije, ili minobacačke čete, kako su ih ponegde nazivali.

S obzirom na relativno mali broj težih oruđa bio je vrlo čest slučaj da se ona koncentrišu (brdski i protivtenkovski topovi i minobacači) po posebnim odeljenjima u jednu bateriju ili četvu (vod) pratećih oruđa.<sup>27</sup>

Laki minobacači i automatsko oružje (mitraljezi) raspoređivani su po bataljonima i četama.

Baterije, prateće čete i vodovi obično su se nalazili pri štabu brigade (odreda) i smatrani su brigadnom (odredskom) artiljerijom, koja se za izvršenje pojedinih borbenih zadataka, zavisno od važnosti, delila ili u celini dodeljivala pojedinim bataljonima. Kod odreda koji su dejstvovali sa osloncem na veće slobodne teritorije bilo je, ponegde, i težih artiljerijskih oruđa (topova i haubica) sa tovarnom ili zaprežnom vučom. Ona su bila grupisana i dodeljivana jedinicama na sličan način.

### *Inžinjerija*

Među osnovnim inžinjerijskim zadacima koji su se u prvo vreme postavljali partizanskim jedinicama bili su: rušenje komunikacija i objekata na njima (posebno mostova, i poštansko-telefonskih linija), manja zaprečavanja u rejonima zaseda i prilikom dejstava na neprijateljske transporte i jedinice u pokretu, itd. To je bio skoro osnovni način dejstava prvih malih partizanskih formacija, pa se stoga začeci inžinjerije, upravo malih inžinjerijskih odeljenja i grupa, javljaju istovremeno sa dejstvima prvih partizanskih jedinica. U tom pogledu se raspolagalo određenim iskustvom, jer su diverzije po gradovima, većim naseljenim mestima, komunikacijama i objektima na njima od početka ustanka postepeno poprimale šire razmere na okupiranoj teritoriji. Radi toga su, ponegde oformljene diverzantske grupe bile osnova na kojoj su se razvile manje partizanske jedinice.

Na nekim područjima, sa šire razvijenom komunikacijskom mrežom, na kojima se primenjivao takav način dejstava, u okviru partizanskih jedinica razvijala su se mala diverzantska odeljenja, desetine, a ponegde i vodovi. Ti su sastavi izvršavali svoje zadatke u okviru jedinica ili samostalno.

Postepeno, prema meri preduzimanja većih borbenih akcija, narastanja jedinica i stvaranja slobodnih teritorija, pojavila se pot-

<sup>27</sup> Treba napomenuti da se pojedini nazivi (odeljenje, vod, baterija) ne mogu u potpunosti uzeti kao merilo raspoloživih oruđa i njihove vatrene moći. Često se u to vreme sastav od jednog ili dva artiljerijska ili teža pešadijska oruđa nazivao vodom, pa čak i baterijom.

reba i za najnužnijim opravkama puteva i izradom manjih mostova, brvnara, splavova od priručnog materijala i drugog, što nisu mogle obavljati obične partizanske jedinice. Zbog toga su iz jedinica izdvajani borci zanatlije (rudari, kovači, bravari, mehaničari, električari, stolari itd.) od kojih su, uz prethodnu obuku na kratkim kursevima, posebno u rukovanju eksplozivom, formirane male inženjerske jedinice pod raznim nazivima (pionirska, manevarska, diverzantska odeljenja, desetine i vodovi). Te jedinice, snabdevene uglavnom priručnim materijalom, su vršile navedene poslove, pa su najčešće nazivane pionirski vodovi, podrazumevajući pod tim jedinice koje se bave svim vrstama inženjerskih radova.

Pionirska odeljenja i vodovi, zbog malog brojnog stanja i oskudice u raspoloživom alatu i materijalu, nisu bili u stanju da izvede veće i obimnije radove. Kada se za tim ukazivala potreba, korišćena su mesna sredstva i lokalno stanovništvo, pod rukovodstvom tih jedinica. Treba napomenuti da su odredi koji su dejstvovali sa osloncem na veće slobodne teritorije imali znatno veće mogućnosti za stvaranje kvalitetnijih i većih inženjerskih jedinica.<sup>28</sup>

U procesu formiranja novih brigada postojeće pionirske jedinice obično su bile uključivane u njihov sastav i obrazovale su pionirski vod brigade, koji je, najčešće, u svom formacijskom sastavu imao pionirsko, minersko i diverzantsko odeljenje ili destinu.<sup>29</sup>

#### *Jedinice za vezu*

Sve do formiranja divizija, glavno, a često i jedino, sredstvo veze naših jedinica (izuzev korišćenja stalnih telefonskih linija na slobodnim teritorijama), bili su kuriri. Kurirska služba je od početka imala široku primenu u partizanskim jedinicama i bila je vrlo dobro organizovana u jedinicama i za održavanje veza sa našim punktovima na okupiranoj teritoriji.

Pri svim štabovima i komandama postojala su kurirska odeljenja, desetine ili vodovi, zavisno od veličine i potreba štaba (komande). Mada je Statutom o brigadama bilo predviđeno da u njima postoji vod za vezu sastavljen od više specijalnih desetina (kurirska, telefonska i radio-desetina), to se u ovo vreme nije moglo ostvariti. Stoga su kurirska odeljenja i vodovi dugo još bili pri štabovima kojima su pripadali, neposredno potčinjeni komandantima ili članovima užeg dela štaba. Brza i celishodna upotreba iziskivala je da kuriri budu u blizini štaba (komande), pa se to i nadalje praktikovalo kada su već bili formirani vodovi za vezu pri brigadama.

<sup>28</sup> Stab Ličke grupe odreda, na primer, imao je, sredinom 1942., u svom sastavu tehničku četvu (verovatno pionirski, diverzantski i vod za vezu).

<sup>29</sup> Izuzetak čine diverzantske jedinice Glavnog štaba Hrvatske. One su se od početka samostalno razvijale i stručno usavršavale na posebnim stručnim kursevima. Tako je na toj teritoriji, već 1942., dejstvovalo sedam diverzantskih četa, jačine od po 50 boraca, pod neposrednim rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske. Diverzantski bataljoni i odredi, koji su se u daljem toku rata, iz tih jedinica razvili, predstavljaju najveće jedinice te vrste u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

Ljudstvo za kurirske jedinice birano je od hrabrih, izdržljivih, bistrih i pouzdanih boraca, najčešće omladinaca, naročito sposobnih za snalaženje i orijentaciju na zemljištu.

Kurirska služba, za tadašnje uslove, bila je odlično organizovana i, u celini uzeto, davala je dobre rezultate. Međutim, narastanjem jedinica, proširivanjem borbenih dejstava i povećanjem dinamike njihovog izvođenja, komandovanje i sadejstvo znatno su trpeli od takvog načina održavanja veze. Do tehničkih sredstava veze teško se dolazilo, a zaplenjena sredstva bila su često neispravna. Da bi se, ipak, i u takvim uslovima što pre formirale ma i najmanje jedinice za vezu, prikupljana su tehnička sredstva veze rekviriranjem iz mesnih izvora, opravkom zaplenjenih i nabavkom iz gradova. Zavisno od raspoloživog materijala pri većim štabovima počelo je prikupljanje boraca stručnjaka koji su ranije radili na ptt-linijama i centralama, vezista bivše jugoslovenske vojske i ostalih koji su imali smisla za te poslove. Sa njima su zatim održavani kratki kursevi. Kasnije su postepeno formirani odeljenja, desetine ili vodovi za vezu pri brigadama (odredima). Te jedinice su u svom sastavu imale telefoniste (linijaše) i signaliste, a koristile su i razna priručna sredstva za održavanje veze. One su, takođe, upravljale zatečene ptt-linije i uključivale se u neprijateljski ptt-sistem. Ako se raspolagalo poljskim centralama, aparatima i većim količinama poljskog kabla, uspostavljale su vezu na kraćim relacijama.

No, i pored povremenog korišćenja tih sredstava veze, kuriri su u prvoj polovini rata ostali glavno i jedino pouzdano sredstvo veze u našim uslovima.

U tom periodu praktično nije ni bilo jedinica ostalih rodova, mada su pojedina zaplenjena borbena sredstva (na primer, tenkovi), ukoliko su bila ispravna, ili manje oštećena, korišćena u borbi pojedinačno i za kraće vreme.

Zaplenjeni kamioni neprijatelja i ostala vozila korišćeni su za transport ljudstva i materijala, kada su za to postojali uslovi. Ponekad su ta vozila bila grupisana u privremene transportne čete i vodove različitog sastava.

Začeci ostalih vidova vojske pojavljuju se u proleće (avijacija<sup>30</sup>) i u jesen (mornarica<sup>31</sup>) 1942. godine.

<sup>30</sup> U maju 1942., na oslobođenu teritoriju 2. krajiškog odreda, na improvizirano letelište Međuvoda kod Prijedora, sletili su sa svojim avionima (Potez—25 i Brege—19) domobranski piloti Franjo Kluz i Rudi Cajavec. Oni su svojim aparatima, u toku maja i juna, izvršili više vazdušnih borbenih letova, ali su, u prvoj polovini jula, oba aparata bila uništena.

Za bombardovanje ciljeva opravljane su neeksplozirane avionske bombe, a u radionici rudnika Ljubija bilo je izrađeno oko 270 avio-bombi od kanalizacionih cevi punjenih eksplozivom. Na avionima su bili adaptirani mitraljezi »Šarac«. (Članak Ljubiše Čurgusa »Stvaranje i dejstva avijacije u NOR-u«, Vojno delo br. 6/1966, str. 116).

<sup>31</sup> Po naređenju Vrhovnog štaba, 10. septembra 1942. u sastavu IV operativne zone Hrvatske, u maloj luci pod Biokovom — Podgori, formiran je Prvi mornarički partizanski odred, koji je u svom sastavu imao male plovne objekte naoružane, uglavnom, mitraljezima.

## *b) Službe*

### *Intendantska služba*

Kolektivni život, rad i borba nametali su potrebu za organizovanim snabdevanjem ljudstva životnim namirnicama i ostalim potrebama, i za postojanje organa koji će se tim poslovima isključivo baviti. Zbog toga se intendantska služba razvijala uporedo sa stvaranjem prvih partizanskih jedinica na celoj teritoriji Jugoslavije.

Već na savetovanju u Stolicama, septembra 1941. Vrhovni štab je dao osnovne direktive za organizovanje intendantske službe. Na osnovi tih direktiva glavni i ostali štabovi izdavali su svoja posebna uputstva kojima su regulisana osnovna pitanja intendantske službe i rada njenih organa.

Intendantska služba obuhvatala je ne samo snabdevanje jedinica životnim namirnicama već i prikupljanje i raspodelu naoružanja, municije, odeće, obuće, tovarne, zaprežne i jahaće stoke, kao i rukovanje novcem, Uopšte uzev, ona se bavila obezbeđenjem naših jedinica svim potrebama u skoro celoj prvoj polovini NOR-a.

Rukovođenje intendantskom službom bilo je pretežno decentralizovano. Od strane viših štabova, preko raznih direktiva, uputstava i naređenja, davane isu osnovne smernice za rad intendantskih organa po odredima, a oni su svoje jedinice neposredno snabdevali na terenu, uglavnom preko narodnooslobodilačkih fondova pomoći,<sup>32</sup> koji su bili organizovani pri organima narodne vlasti na slobodnoj teritoriji. Takav način snabdevanja odgovarao je manjim partizanskim jedinicama na ekonomski još neiscrpljenim teritorijama, ali je imao i svojih nedostataka u pogledu planskog, racionalnog i redovnog snabdevanja.

Narastanjem brojnog stanja i formiranjem sve većeg broja jedinica na pojedinim teritorijama, organizovano je i redovno snabdevanje postajalo je sve teže i složenije. Stojalo je, već u januaru 1942, pri Vrhovnom štabu obrazovana Glavna intendantura za ishranu i snabdevanje jedinica svim potrebama. Naredbom Vrhovnog štaba detaljnije je razrađen način snabdevanja jedinica, propisane su tablice sledovanja, regulisan način dostavljanja trebovanja Glavnoj intendanturi i data osnovna uputstva za snabdevanje jedinica preko svojih intendantskih organa.<sup>33</sup>

<sup>32</sup> Fondovi pomoći postojali su, uglavnom, pri opštinskim, sreskim a ponegde i okružnim narodnooslobodilačkim odborima, i to na slobodnoj teritoriji, i pri ilegalnim NOO na okupiranoj teritoriji. Ti fondovi su prikupljali dobrovoljne priloge, u naturi i novcu, vršili uskladištenja materijala dobivenog od priloga, vršili rekviziciju i konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja, kupovinu u gotovom novcu i raspodelu materijalnih sredstava jedinicama.

<sup>33</sup> Glavna intendantura u to vreme uglavnom je snabdevala jedinice koje su se nalazile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba ili na bilžim područjima do kojih je bio moguć dotur. Za vreme boravka Vrhovnog štaba u Foči, Glavna intendantura se bavila i uskladištenjem hrane i opreme na slobodnoj teritoriji, koristeći najčešće u tu svrhu magacine narodnooslobodilačkih odbora. Mada se nadležnost Glavne intendanture u pogledu snabdevanja ogra-

Treba napomenuti da se veći broj partizanskih odreda i ostalih manjih jedinica za podmirenje svojih potreba nije oslanjao na organe narodne vlasti i njihove fondove pomoći, bilo zbog toga što ti organi još nisu bili dovoljno razvijeni i osposobljeni za obavljanje tih poslova, ili uopšte što još nisu bili oformljeni, bilo zato što su te jedinice dejstvovala sa osloncem na male, geografski izdvojene i ekonomski pasivne slobodne ili poluslobodne teritorije. U takvim slučajevima snabdevanje je vršeno neposredno na terenu, a njegova se organizacija ograničavala, uglavnom, na uskladištenje pojedinih vrsta materijalnih sredstava dobivenih od naroda, a delom i sa okupirane teritorije. Takav način snabdevanja bio je skopčan sa velikim teškoćama, što je imalo određenog uticaja na život, rad i dejstva tih jedinica.

U sličnom, mada povoljnijem položaju, nalazile su se i brigade, kao pokretne jedinice, koje su bile manje vezane za određenu teritoriju. One su se snabdevale oslanjajući se na narodne odbore i teritorijalne pozadinske organe ako ih je bilo na područjima kroz koja su prolazile. U protivnom, snabdevale su se neposredno iz mesnih izvora preko svojih intendantskih stanja područja kroz koje se prolazilo, njegovog statusa (slobodna, poluslobodna, okupirana teritorija), sklonosti stanovništva itd. Može se reći da su brigade, kao veoma pokretne jedinice (posebno udarna grupa brigada pod komandom Vrhovnog štaba), iz navedenih razloga i nastojanja da se ni najmanje ne ogreše o princip dobrovoljnosti (koji je imao skoro snagu zakona) u odnosu na priloge naroda, često bile mnogo slabije snabdevene osnovnim potrebama od teritorijalnih partizanskih odreda, naročito onih na bogatijim područjima. Velika pokretljivost i teški zemljišni i atmosferski uslovi, pod kojima se kretalo i borilo na okupiranoj teritoriji, isključivali su mogućnost organizacije trupne pozadine i nošenje veće količine namirnica i opreme u trupnim komorama, pa je plen od neprijatelja dobijao sve veći značaj. Taj značaj je rastao uporedo sa sve većim brojem naših jedinica i potrebom preduzimanja sve širih i odlučnijih dejstava, kao i u vezi sa reakcijama neprijatelja na naša dejstva. Reakcije neprijatelja sve više su komplikovale i zaoštavanje, a ponekad i znatno sužavale naše mogućnosti snabdevanja osnovnim potrebama. To je imalo za posledicu da su se naše jedinice prilikom izvođenja borbenih dejstava često morale lišavati najosnovnijih potreba i dejstvovati, ponekad, u uslovima koji nisu bili daleko od gladi.

Jedinice su u svom formacijskom sastavu imale odgovarajuće organe za snabdevanje.

**U brigadi** (odredu): brigadna (odredska) intendatura sa intendantom na čelu. Intendant je obično imao dva pomoćnika (jedan za životne namirnice, a drugi za sve ostale potrebe). Prema uputstvima štaba on je rukovodio celom službom snabdevanja, preko intendantata bataljona.

ničavala na mali broj jedinica, direktive, propisi i uputstva koje je Vrhovni štab izdavao i prenosio na sve jedinice širom Jugoslavije imali su veliki značaj i uticaj na organizaciju snabdevanja u celini i poslužili su kao solidna osnova za razvoj intendantske službe kada su za to stvoreni povoljni uslovi.

*U bataljonu:* bataljonski intendant sa pomoćnikom.

*U četi:* četni ekonom.

Brigadne intendature su najčešće, a u toku pokreta redovno, snabdevale samo prištabske jedinice i jedinice u neposrednoj blizini, a samo izuzetno, kada je bila prikupljena veća količina zaplenjene hrane, delile su zaplenjene namirnice i ostalu opremu po bataljonima.

Prikupljanje namirnica i njihovu podelu najčešće su vršili bataljonski intendanti (u nekim krajevima su ih nazivali komesari za hranu) preko organa narodne vlasti ili starešina sela gde tih nije bilo.

Kad su brigade prolazile preko slobodne teritorije, snabdevale su se preko organa narodne vlasti ili vojnoteritorijalnih organa.

Prilikom dolaska i razmeštaja jedinica na nekoj prostoriji, ako se predviđalo duže zadržavanje, štab brigade je, na predlog brigadnog intendanta, dodeljivao bataljonima rejone snabdevanja koji su se poklapali s njihovim razmeštajem. Kad god je bilo moguće, rejoni snabdevanja su određivani pisanom zapovešću, naređenjem ili uputstvom za izvršenje zadatka. Ako to nije bilo moguće brigadni intendanti su, na osnovi uputstava štaba brigade (obično političkog komesara), to prenosili bataljonima usmeno ili pismeno.

Prilikom kraćih zadržavanja ili dejstava na odvojenim pravcima, bataljoni su se snabdevali samostalno.

Bataljonski intendanti su prikupljali dobivene namirnice obično u bataljonskim komorama i delili ih četnim ekonomima.

Hrana se pripremala po četama; kad je bataljon zauzimao užu prostoriju, četna ognjišta su bila prikupljena na jednom mestu, ako su to omogućavale i druge okolnosti.

Rezerve hrane, kada ih je bilo, nošene su u brigadnim, a često i u bataljonskim pa i četnim komorama. Težilo se da u brigadnoj komori bude obezbeđena rezerva hrane najmanje za dva dana, a u živoj stoci i za nekoliko dana. Bataljoni koji su dejstvovali na odvojenim pravcima nosili su rezerve namirnica redovno u svojim bataljonskim komorama.

Prilikom dužih marševa i pristizanja na marševski cilj kasno noću, što je bio vrlo čest slučaj, jedinice su, radi odmora i prenoćišta, razmeštane po selima i zaseocima, po četama i vodovima. U takvim slučajevima životne namirnice su deljene iz bataljonskih komora i spremene kod meštana — po kućama. Ukoliko nije bilo nikakvih rezervi hrane, meštani su među sobom prikupljali namirnice, pripremali hranu i delili je jedinicama. U drugom slučaju, starešine sela su, u dogovoru sa starešinama jedinica, razmeštale grupe i odeljenja boraca po kućama, gde su od meštana dobijali hranu i prenoćište.<sup>34</sup>

<sup>34</sup> U narodu je bila poznata izuzetna skromnost i odricanje naših boraca u pogledu zadovoljavanja osnovnih potreba u hrani, Borci ne samo da nisu uzimali niti tražili hranu od meštana, već su, često, u slučajevima nestašice, i poslednji zalogaj delili sa stanovništvom. Važilo je kao pravilo da se deo zaplenjene hrane obavezno stavi na raspolaganje stanovništvu.

U to vreme komora obično nije bila podeljena na trupnu i bojnu komoru. Raspoloživi broj tovarnih grla ili kola korišćen je kako za prenos hrane, tako i municije i ostalih potreba. Za potrebe većeg transporta privremeno su rekvirirana tovarna grla i kola i nakon završenog prenosa, vraćena su vlasnicima.

Bataljonske komore, s obzirom na potrebu stalne borbene gotovosti, obično su se kretale sa bataljonima. Sa komorama se najčešće kretala i rezerva žive stoke za klanje, ukoliko je toga bilo. Izuzetno, kada je brigada delovala prikupljeno i ukupno, bataljonske komore su bile objedinjene u brigadi.

Brigadne komore najčešće nisu bile velike, u njima se pretežno nosila hrana, municija i oprema prištapskih jedinica, a ponekad i izvesne količine rezervi.

Snabdevanjem jedinica, naročito kada se radilo o rekviziciji, obavezno su se bavili politički komesari jedinica, vodeći računa da odnos prema narodu bude pravilan i da se eventualne greške i propusti svedu na najmanju meru.

Da bi se obezbedila pravilna primena političke linije u pogledu snabdevanja od naroda i da bi se blagovremeno suzbili pokušaji neodgovornog uzimanja hrane, pa i prilikom velike oskudice, za pojedinačne prekršaje vojni sudovi su, i u takvim izuzetnim prilikama, izricali vrlo stroge kazne, a u nekim slučajevima i kaznu streljanja.

Premda su izvori i način snabdevanja naših jedinica bili uglavnom isti, ipak su teritorijalni odredi, posebno na ekonomski jačim slobodnim teritorijama, imali veće mogućnosti kako u pogledu organizovanijeg prikupljanja i transporta, tako i u pogledu podele i pripremanja hrane. Zbog toga je na teritorijama gde su postojale mogućnosti prikupljanja viška namirnica i ostale opreme, vršeno njihovo uskladištenje. Izrađivana su manja, dobro maskirana i široko decentralizovana skladišta na širem prostoru (Grmeč, Ko, zara i drugde).

### *Sanitetska služba*

Kao intendantska, i sanitetska služba je imala svoje začetke već u prvim partizanskim jedinicama. Međutim, teški i surovi uslovi života, rada i borbe tih jedinica u ustaničkom periodu, a i kasnije, nisu pogodovali razvoju te službe uopšte, a trupnog saniteta po jedinicama posebno.

Mali broj stručnog osoblja, posebno lekara i medicinara, nedostajanje instrumenata, lekova i osnovnog sanitetskog materijala, teškoće transporta i smeštaja ranjenika i bolesnika, slabi a često i nedovoljno bezbedni uslovi smeštaja i oporavka, male mogućnosti održavanja higijene uopšte — sve se to negativno odražavalo na rad i razvoj sanitetske službe.

Uslovi zbrinjavanja i lečenja na slobodnim teritorijama, u prvo vreme, kada je postojao manji broj jedinica i manji broj ranjenika

i bolesnika, bili su mnogo bolji. Zatečene manje sanitetske ustanove snabdevene osnovnim potrebama, produžavale su rad i pružale povoljne smeštajne uslove, a nabavke lekova i ostalog materijala sa okupirane teritorije uglavnom su pokrivala minimalne potrebe. Ako takvih sanitetskih ustanova nije bilo, za potrebe stalnih (nepokretnih) bolnica korišćene su pogodne zgrade javnih ustanova.

Odredi koji su se oslanjali na slobodne teritorije, kao i oni koji su dejstvovali na poluslobodnim teritorijama, prebacivali su teže ranjenike i bolesnike u te bolnice, gde su lečeni pod relativno snošljivim uslovima. Nakon ozdravljenja vraćani su u svoje jedinice.

Međutim, tako uređene bolnice po naseljenim mestima nisu obezbeđivale sigurnost od dejstava neprijatelja sa zemlje i iz vazduha, naročito na manjim i komunikativnijim teritorijama. Zbog toga su vrlo često, kada su za to postojali odgovarajući uslovi, birani teže pristupačni tereni, na kojima su obrazovane tzv. konspirativne bolnice, u stvari, manja odeljenja razmeštena u izgrađenim drvenim barakama i zemunicama, dobro maskiranom od ugleda sa zemlje i iz vazduha. U tim bolnicama lečili su se i oporavljali teži, obično nepokretni ranjenici i bolesnici, kojima je bilo potrebno duže lečenje.<sup>35</sup>

Manje poluslobodne teritorije na planinskim, kraškim, bezvodnim i pasivnim terenima bile su vrlo nepogodne za sanitetsko zbrinjavanje ranjenika. Međutim, u prvo vreme, na tim područjima dejstvovala su broječno manje jedinice, sa manjim brojem ranjenika i bolesnika, pa su lakši ranjenici, koji su se mogli kretati ili jahati, prebacivani do bolnica na slobodnoj teritoriji i na duže relacije. Za zbrinjavanje manjeg broja teških ranjenika te su se jedinice često morale oslanjati na partijske organizacije i organizacije NOP-a na okupiranoj teritoriji. Te organizacije su prihvatile teške ranjenike i bolesnike i konspirativno, na razne načine, lečile ih po kućama, a ponekad, naročito one kojima su bile potrebne hirurške intervencije, i po gradskim bolnicama.

Sanitetski referenti u odredima, obično medicinari, ukoliko ih je bilo, ukazivali su ranjenicima prvu pomoć, eventualno vršili i manje hirurške intervencije na licu mesta ili u seoskim kućama, a zatim ih otpremali na oslobođenu teritoriju. Ukoliko se to nije moglo ostvariti, zbog neprijateljskih dejstava ili nemogućnosti transporta, sanitetsko zbrinjavanje ranjenika i bolesnika izvodilo se u seoskim kućama, pojatama itd., u izvanredno teškim, za obične pojmove, nemogućim uslovima.

<sup>35</sup> Na planinskim i teže pristupačnim područjima postojale su mogućnosti kombinacije stalnih i, više-manje, konspirativnih bolnica. Tako je, na primer, početkom 1942., postojala bolnica u Zabljaku, u kojoj su lečeni ranjenici iz borbi za Pljevlja i teški ranjenici koji su izvlačeni iz Srbije. U proleće 1942., sanitet Vrhovnog štaba je organizovao više nepokretnih bolnica: u Cajniču, Goraždu i Trnovu; hirurški centar nalazio se u Foči, a baza za lečenje najtežih ranjenika, zbog uslova bezbednosti, na visoravni Pivske planine.

Cisto konspirativne bolnice obrazovane su u Sloveniji, zapadnoj Bosni, Hrvatskoj (Kozara, Grmeč, Petrova gora itd).

Dešavalo se, i to vrlo često, da su se stalne (nepokretne) bolnice, pod pritiskom neprijatelja, morale premeštati i kretati sa jedinicama. Zbog toga su i dobile naziv — pokretne bolnice. One su pratile jedinice i radile pod vrlo teškim uslovima. Pošto se skoro nikada nije raspolagalo, a najčešće se nisu mogla ni koristiti, motornim sredstvima transporta, to je u tu svrhu korišćen samo manji broj tovarnih (jahaćih) konja, a rede i kola. Na konjima ili u seljačkim kolima prenošeni su samo najteži ranjenici; svi ostali su išli peške. U nedostatku konja, stanovništvo (naročito žene) je pružalo punu pomoć noseći ranjenike na improvizovanim drvenim nosilima, često na smenu, na dužim relacijama.

Sanitetskom službom u Vrhovnom štabu u glavnim i operativnim štabovima i štabovima zona i grupa odreda rukovodili su načelnici (negde nazivani referenti) saniteta, sa jednim do dva pomoćnika,<sup>36</sup> većinom direktivno, preko uputstava, propisa i naređenja, ostavljajući nižim štabovima da sami, prema svojim prilikama i uslovima, organizuju tu službu. Međutim, stroge podele rada u smislu rukovođenja i organizacije rada u sanitetu i u višim štabovima, nije bilo. Mali broj lekara se retko mogao posvetiti organizaciji rada i rukovođenju; najveći deo vremena oni su provodili na radu u bolnicama i ambulantom.

Trupni sanitet u brigadama bio je, uglavnom, organizovan po sledećem obrascu:

Brigade su u svom formacijskom sastavu, pri štabu brigade, imale bolnički vod, koji je obrazovao brigadnu ambulantu za lečenje bolesnika i ranjenika (ambulanta je često nazivana i brigadna bolnica).

U sastavu bolničkog voda bila je i mobilna higijenska ekipa, koja je raspolagala buradima za parenje veša («partizanska burad»).

Sanitetskom službom brigade rukovodio je sanitetski referent, lekar. Zbog nedostatka lekara, tu dužnost je često vršio medicinar, student medicine ili čak srednje medicinske škole, a bilo je slučajeva da ju je obavljao veterinar. U povoljnim, uslovima brigadni referent je imao i svoga pomoćnika.

Pri štabovima bataljona bilo je bolničko odeljenje sastava 4—6 bolničara sa bataljonskim referentom — medicinarom na čelu a često i sa boljim bolničarom.

U četama i vodovima su bila po 2 do 4 bolničara.<sup>37</sup>

Manji broj brigada imao je i pokretne hirurške ekipe, sastava: jedan hirurg, 2—4 bolničara sa odgovarajućom manjom količinom instrumenata, lekova i ostalog materijala. Te ekipe bile su obično neposredno potčinjene štabu brigade, koji ih je, na predlog šefa ekipe koristio prema potrebi.

<sup>36</sup> Vrhovni štab je u to vreme imao u svom sanitetu načelnika saniteta, sa dvojicom pomoćnika, lekara, i jednim pomoćnikom farmaceutom.

<sup>37</sup> Dužnost bolničara u bolnicama i jedinicama vršile su pretežno drugarice.

Tako skroman sanitetski kadar i sredstva korišćeni su u borbi najčešće na sledeći način. Brigadni bolnički vod obično se delio na dva dela. Prvi deo, sa referentom saniteta na čelu, razvijao je brigadno previjalište na mestu koje je zapovešću određeno. Zbog teškoća oko prenosa ranjenika to mesto je birano bliže streljačkom stroju, na težištu borbe i tamo gde se očekivao veći broj ranjenika, s tim da je zaklonjeno od puščane i mitraljeske vatre. Na brigadnom previjalištu ranjeniku je očišćena i previjena rana, a zatim je upućivan u brigadnu ambulantu.

Brigadna ambulanta, obrazovana od drugog dela bolničkog voda, nalazila se dublje u pozadini, u zaseocima ili selima blizu raskrznica staza ili puteva. Mesto ambulante trebalo je da odgovori boljim uslovima bezbednosti, smeštaja i maskiranja.

U brigadnoj bolnici (ambulantni) vršena je osnovna trijaža ranjenika; lakši su zadržavani na lečenju, a teški, ukoliko su za to postojale mogućnosti, na konjima ili kolima su prebacivani u stalne bolnice na slobodnoj teritoriji. Kada za to nije bilo mogućnosti, što je bio čest slučaj, i ti su ranjenici ostajali u brigadnim bolnicama dok se ne bi ukazale mogućnosti za njihov transport.<sup>38</sup>

Bataljonski bolničari su obrazovali bataljonska previjališta. Od sanitetskog materijala raspolagali su samo sredstvima za dezinfekciju i previjanje rana, i to ne uvek. Na bataljonskim previjalištima ranjenicima je bila dezinfikovana i previjana rana, a onda su, na improvizovanim nosilima ili na rukama odnošeni u brigadnu ambulantu, ako se u blizini nije nalazilo brigadno previjalište. Naravno, pokretni ranjenici su sami ili uz pomoć bolničara odlazili u brigadnu ambulantu ili previjalište.

Četni i vodni bolničari su iznosili ranjenike iz streljačkog stroja i odvodili ih ili nosili do bataljonskog previjališta. U slučajevima većeg broja ranjenika, to su radili i borci, koji su se, nakon toga, odmah vraćali u svoje jedinice.

### *Saobraćaj i transport*

Mada u vreme o kome je reč saobraćajno-transportna služba u našim jedinicama nije postojala, niti je za nju bilo posebnih organa, sama praksa često je nametala potrebu organizovanog saobraćaja i transporta. Potrebe za izvlačenjem većeg plena (hrane, opreme, naoružanja) pri zauzimanju naseljenih mesta, za transport ranjenika na dužim relacijama i si. često su zahtevale da se raspoloživa transportna sredstva grupišu radi planskog i racionalnog korišćenja.

<sup>38</sup> Sa izuzetkom retkih slučajeva, kada je u brigadi postojala hirurška ekipa u kojoj su ranjenici bili operisani, u hitnim slučajevima hirurške zahvate je vršio referent saniteta brigade, lekar opšte prakse, a ponekad i medicinar, često najjednostavnijim instrumentima, pa i običnim noževima, i bez anestezije. Česti pokreti, slab i nehygijenski smeštaj i oskudica sanitetskog materijala pričinjavali su sanitetskom osoblju, ranjenicima i bolesnicima izvanredne teškoće. Kao posledica toga bio je veliki procenat smrtnosti i u slučajevima lakšeg ranjavanja i manjih hirurških intervencija.

U takvim slučajevima, zavisno od raspoloživih sredstava i korišćenih komunikacija, bio je organizovan tovarni, a ponekad i zaprežni ili auto-transport. Organizaciju i rukovođenje transportom obično su obavljali intendantski organi.

Kasnije, na većim slobodnim teritorijama, teritorijalni organi su formirali pri svojim intendanturama manje transportne jedinice — auto-vodove i čete ili vodove zaprežnog i tovarnog transporta različitog sastava. U boljim uslovima, pojedini teritorijalni organi su imali i kombinovane transportne čete, sastavljene od auto-vodova i vodova zaprežnog i tovarnog sastava.

Za veće potrebe najčešće su obrazovane privremene transportne jedinice od rekviriranih kola, tegleće i tovarne stoke, koje su rasformirane po izvršenju zadataka, a rekvirirana sredstva vraćena vlasnicima.

Za prebacivanje ljudstva i materijala preko manjih reka često su, uz pomoć meštana, pravljene i korišćene skele od priručnih sredstava. Ponekad je saobraćaj rekama, na kraćim odstojanjima, vršen i manjim čamcima, splavovima i si.

Uporedo sa razvojem borbenih dejstava, na moru se počeo razvijati manji pomorski saobraćaj između pojedinih bližih ostrva, i između ostrva i slobodnih malih luka na obali. Iako je tada saobraćaj i transport širih razmera bio povremen i skopčan sa izuzetno teškim terenskim i ostalim uslovima, ipak su intendantski organi i osoblje privremenih saobraćajnih i transportnih jedinica svoje zadatke izvršavali na zadovoljavajući način i pri tome stekli znatna iskustva u organizaciji i izvođenju saobraćaja u takvim uslovima.

### III OSNOVI TAKTIČKIH DEJSTAVA NAŠIH JEDINICA

Da bi se, ma i u najkraćim crtama, mogla izložiti opšta načela na kojima su se zasnivala borbena dejstva naših jedinica u prvoj polovini narodnooslobodilačkog rata i revolucije, potrebno je poći od okupacionog sistema neprijatelja, jer je on jako uticao na naše postupke, ne samo u širim političko-strategijskim okvirima nego i u odnosu na borbena dejstva i najmanjih jedinica, oslovljavajući način njihovog izvođenja.

Posle kapitulacije Jugoslavije neprijatelj je raskomadao našu teritoriju i anektirao velike oblasti, a u ostalim obrazovao svoje tvorevine ili uspostavio kvislinške režime. Nameravao je, naime, da te teritorije, kao i druge, uz podršku svojih trupa, za kratko vreme uključi u opšte napore nacističkih sila za dalje vođenje rata. Zbog toga je odmah po okupaciji izvršio razmeštaj trupa na okupiranoj teritoriji, koje su svojim prisustvom i manifestacijom snage trebalo da se pokažu kao siguran oslonac kvislinzima i njihovim režimima za brzu konsolidaciju prilika na njihovim teritorijama. Zavisno od procene značaja pojedinih delova jugoslovenske teritorije u odnosu na front u Evropi i pogleda na budući status i svoje interese kako u toku, tako i posle rata, neprijatelj je razvio svoj okupacioni sistem, očekujući da, uporedo sa konsolidacijom prilika, postepeno izvlači deo snaga koje su mu bile potrebne na frontu i zameni ih kvislinškim formacijama.

Kao i svaki okupacioni sistem, i ovaj je u početku bio statičan i na teritorijama podeljene Jugoslavije. Okupatori su se ograničavali na sigurno držanje gradova, većih naseljenih mesta, industrijskih basena i centara, te punog obezbeđenja glavnih komunikacija i Objekata na njima. Oni su nastojali da čvrsto drže sve važnije tačke, čvorove i centre od kojih je zavisio politički i ekonomski život u okupiranim područjima i zonama.

Između snaga stacioniranih u garnizonima nalazili su se veliki, često planski i pasivni, slabije posednuti ili uopšte neposednuti prostori, koji su zbog toga bili van jačeg uticaja okupatora. Ti prostori, u datoj situaciji, nisu ni imali za njega veći značaj, a gravitirali su većim naseljenim mestima i centrima, pa ih je mogao prepustiti manjim posadama i žandarmerijskim stanicama, uvek računajući na mogućnosti intervencije, ako to bude potrebno.

Iako je početak ustanka zatekao okupatora u uslovima razvijenog okupacionog sistema, on je, zavisno od masovnosti ustanka na pojedinim teritorijama Jugoslavije, u velikoj meri bio iznenađen. Ustanici su, zavisno od specifičnih prilika, raspoloženja i pripremljenosti naroda za borbu, široko koristili mogućnosti koje su im pružali slabo posednuti ili neposednuti međuprostori u okupacionom sistemu. Zavisno od masovnosti ustanika početni rezultati su bili nejednaki i različiti — od razoružavanja manjih policijskih i žandarmerijskih stanica i neprijateljskih posada, manjih ili većih diverzija po naseljenim mestima, gradovima i komunikacijama, do zauzimanja širih područja sa većim brojem naselja, prekida komunikacija i blokiranja naseljenih mesta i okupatorovih snaga u njima.

Široko korišćenje mogućnosti koje je pružao neprijateljski okupacioni sistem bilo je od izuzetne važnosti za dejstva partizanskih jedinica. Na područjima gde su te mogućnosti bile manje, veća komunikativnost i zasićenost okupatorskim trupama, tu su i rezultati borbenih dejstava bili manji. I obratno. Mada to nije bio presudan faktor za razvoj ustanka, jer su uticali i drugi važni faktori (politički, ekonomski i geomorfološki), ipak je zasićenost neprijateljskim trupama imala određenog odraza na razvoj ustanka i njegove rezultate, naročito u prvo vreme.

Ali, relativno povoljne mogućnosti koje je pružao okupacioni sistem imale su i drugu, za vođenje borbe u uslovima razvijenog okupacionog sistema, veoma nepovoljnu stranu. Nedostatak oružja, opreme i drugih materijalnih potreba, odsečenost od osnovnih centara snabdevanja i, sledstveno tome, oskudica u elementarnim potrebama za život, rad i borbu, kao i materijalna i brojna inferiornost u odnosu na okupatora, nametali su velika fizička i psihička naprezanja boraca pri izvođenju borbenih dejstava.

U takvim teškim i složenim uslovima života, rada i borbe, postepeno su, kroz borbe, sticana nova iskustva. U njima se, zapravo, kroz borbu i ogromne napore, razvijala i izgrađivala, pored ostalog, i taktika borbenih dejstava naših jedinica, kao jedna od najvažnijih komponenata izgradnje oslobodilačke vojske u celini. dnje oslobodilačke vojske u celini.

Intervencije koje su okupatori preduzimali protiv naših snaga, mada različite jačine, zavisno od stepena razvoja ustanka na pojedinim područjima i važnosti koju su okupatori u datoj situaciji pridavali pojedinim teritorijama i područjima, bile su, po načinu izvođenja, u osnovi iste. Da bi okupacioni sistem prilagodili novonastaloj situaciji, okupatori su preduzimali šire mere bezbednosti, pojačavali obezbeđenje komunikacija i saobraćaja na njima, otpočeli sa gradnjom fortifikacijskih objekata za neposrednu zaštitu industrijskih, ekonomskih i administrativnih centara, uključujući postepeno u svoj okupacioni sistem nove kvislinške formacije.

Prema stepenu razvoja ustanka i stvaranja slobodnih teritorija, okupator je sve češće bio prinuđen da preduzima veće intervencije, pokušavajući da raspoloživim snagama iz okolnih garnizona razbije partizanske snage i očisti teritoriju koju su one držale.

Ukoliko se radilo o jačim partizanskim snagama na većim i za neprijatelja važnijim teritorijama, on je nastojao da, angažovanjem jačih snaga, privučenih sa manje ugroženih područja, koncentričnim dejstvima sabije naše jedinice na uske prostore i nametne im borbu pod uslovima koji su najbolje odgovarali njegovim nadmoćnim snagama i tehnicima. To su bile tzv. neprijateljske ofanzive. Zavisno od postavljenih ciljeva i obostrano angažovanih snaga, one su imale lokalni, ograničen karakter, ili su od strane neprijatelja bili postavljeni širi ciljevi, tako da su za njihovu realizaciju bile upotrebljene višestruko nadmoćnije snage.

No, bez obzira na to da li su imala lokalni ili širi karakter, ta neprijateljska dejstva dovodila su partizanske jedinice i stanovništvo u vrlo teške situacije, s obzirom na njihove male mogućnosti za duže držanje i odbranu slobodnih teritorija u uslovima višestruke nadmoćnosti neprijatelja u svakom pogledu. Takvi uslovi su primoravali i naše jedinice na izbegavanje frontalnih borbi, izvlačenje ispod glavnog udara i korišćenje međuprostora za izvlačenje i za udar u bokove i pozadinu neprijatelja.

Privlačenjem i angažovanjem većih snaga prema jednom području, okupator je slabio svoje snage na drugim područjima. Protiv dejstva napadnutih jedinica, kao i dejstva partizanskih snaga van sektora neprijateljskog angažovanja, imala su najčešće, na drugoj strani, za posledicu stvaranje nove, veće ili manje, slobodne ili kontrolisane teritorije. Zbog toga se i pažnja okupatora skoro nikad nije mogla potpuno koncentrisati na određeno područje, već je bio prisiljen na razvlačenje snaga, što je vrlo često paralisalo njegova dejstva i postignute rezultate svodilo na minimum.

U takvim uslovima, kroz borbe, postepeno se izgrađivala i taktika partizanskih jedinica. Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab uopštavali su stečena iskustva i direktno ih prenosili na jedinice širom Jugoslavije. Tako je tekao proces izgrađivanja naše taktike, obogaćujući je obiljem novih i raznovrsnih formi u načinima dejstava, zavisno od specifičnih uslova za njihovo izvođenje na pojedinim teritorijama. Zbog toga se ovde mogu izneti samo osnovi na kojima su se zasnivala dejstva partizanskih jedinica uopšte, ne ulazeći u detalje i različnosti.

## 1. RUKOVOĐENJE I KOMANDOVANJE U BORBENIM DEJSTVIMA

### a) *Opšte rukovođenje borbenim dejstvima*

S obzirom na organizaciju opšteg rukovođenja i sistema veza, o čemu je ranije bilo reči, a naročito na raštrkanost jedinica na širokim područjima, naređenja za izvršenje pojedinih zadataka pretežno su davana direktivno.

Glavni i operativni štabovi, štabovi operativnih zona i grupa odreda određivali su štabovima pojedinih odreda, a kasnije i brigadama ciljeve koji se postavljenim zadatkom žele postići, približno vreme izvršenja; pri tom su saopštavali obaveštajne podatke ukoliko ih je bilo, a često i sugerisali način izvršenja zadatka, ostavljajući

nižim komandama i šahovima punu slobodu i inicijativu u radu. Ukoliko se predviđala posredna ili neposredna koordinirana saradnja više jedinica, onda su davani i osnovni podaci o tome, ukazujući štabovima (komandama) mere koje radi toga treba preduzeti.<sup>39</sup> U celini uzeto, rukovođenje od strane viših štabova pretežno se izražavalo u vidu opštih direktiva, širih objašnjenja situacije, okvirnih programa zadataka koje je trebalo izvršiti, i usmeravanja akcija, ostavljajući često inicijativu jedinicama ne samo u načinu izvođenja pojedinih akcija već i u izboru ciljeva.

Priprema za izvršenje zadatka padala je, u stvari, na jedinicu, odnosno komandu, koja je bila dosta samostalna. Inicijativa u pogledu priprema i načina izvršenja zadatka bila je široko zastupljena i zbog skučenih sredstava kojima se raspolagalo, pa priprema obično nije tražila duže vreme.

Odluka o načinu izvršenja zadatka i ostalom u vezi s tim donošena je kolektivno,<sup>40</sup> na sastanku užeg dela štaba (komandant, politički komesar, njihovi zamenici i načelnik štaba, gde ga je bilo). Na sastanku je cenjena situacija na osnovu dobivenih i sopstvenih podataka o neprijatelju (obostrana jačina i raspored snaga, zemljište, vreme) i donošena odluka, koja je, uglavnom, obuhvatala: cilj i podelu zadataka na potčinjene jedinice, način izvršenja, težište dejstva i vreme izvršenja.

Doneta odluka uobičajavala se pismeno, a u odnosu na štabove bataljona i komande četa najčešće usmeno, na zemljištu. Posebnu teškoću u tom pogledu predstavljala je skoro akutna nestašica topografskih karata (sekcija) zemljišta na kome se dejtvovalo.<sup>41</sup> Cesto se dešavalo da odred (brigada) raspolaže sa svega jednom kartom, a bilo je slučajeva kada ih uopšte nije bilo.

Zbog toga se za izvršavanje važnijih i većih zadataka u štabu brigade (odreda) karta kopirala ili precrtavala, unošenjem dominantnih linija i tačaka koje su potčinjenim jedinicama mogle služiti kao osnovna orijentacija, ostavljajući njihovim starešinama da ih dopunjuju ličnim osmatranjem na zemljištu.

Načelo tajnosti, naročito u pripremi za izvršenje važnijih zadataka, bilo je svestrano zastupljeno.

## b) *Borbena dokumentacija*

Dokumentacija uopšte, a borbena posebno, razvijala se uporedo sa povećanjem jedinica, odnosno s njihovim organizacijskim i borbеним učvršćivanjem.

<sup>39</sup> Tako je rađeno u slučajevima kada u tu svrhu nisu bili formirani priremeni operativni štabovi, koji su rukovodili takvim akcijama.

<sup>40</sup> Kolektivno su donošene samo odluke kojima su se regulisale osnove dejstva jedinica u izvršenju dodeljenog zadatka. Odluke koje je zahtevala data situacija u toku izvođenja borbe donosili su obično komandant i politički komesar, koji su rukovodili borbom.

<sup>41</sup> Plen topografskih karata u većim količinama bio je izuzetan slučaj. Do njih se najčešće dolazilo prilikom zarobljavanja ili ubijanja neprijateljskih starešina, i to u vrlo ograničenim količinama. Zbog toga se, naročito na okupiranoj teritoriji, od partijskih, omladinskih i organizacija NOP-a zahtevalo da pronalaze i šalju karte na oslobođenu teritoriju, odnosno u jedinice.

Male potrebe prvih partizanskih odreda, nedostatak bilo kakvih tehničkih sredstava veze i obaveštavanja, teški uslovi života, rada i borbe, brzi pokreti, povezanost i isprepletenost političkog, materijalnog, partijskog i borbenog rada itd. nisu pogodovali širem razvoju dokumentacije. Skromna dokumentacija jedinica iz tog vremena obuhvatala je, većinom, aktuelna pitanja iz celokupnog života i rada jedinice. Zbog toga su i dokumenta u jedinicama, pisana najčešće rukom i u nepodesnim uslovima, bila dosta opširna, ili dosta kratka i štura, ponekad i nedovoljno jasna, zavisno od lica koje ih je pisalo, kao i od vremena, okolnosti, sredstava i podataka s kojima je raspolagalo.

Takva dokumentacija, s obzirom na specifične uslove i prilike, zadovoljavala je u početku potrebe i verno održavala stanje u pojedinim jedinicama, kasnije s narastanjem jedinica i njihovih potreba, i preduzimanjem većih akcija, ona se saobražavala novim potrebama i uslovima. Postepeno se izdvajala od borbene dokumentacije mada ne strogo jer za to nije ni bilo naročite potrebe, partijska, politička, materijalna (naročito dokumentacija službi i vojnoteritorijalnih organa). Tako se u odredima i brigadama uvela dokumentacija koja se odnosila isključivo na borbena dejstva jedinica (zapovesti, naređenja, uputstva za izvršavanje pojedinih borbenih radnji, izveštaji o preduzetim akcijama i njihovim rezultatima, izveštaji o brojnom stanju i naoružanju jedinica itd.).

Borbena dokumentacija počela se više razvijati u drugoj polovini 1942. kada su se izvodila složenija borbena dejstva koja su zahtevala veći stepen organizacije i pripreme jedinica, bolju organizaciju veze i sadejstva i redovnije izveštavanje o razvoju i toku borbe. Redovniji pismeni saobraćaj i potreba za hitno i blagovremeno izveštavanje i izdavanje naređenja zahtevali su veću tačnost, sažetost i jasnoću borbenih dokumenata. Razume se, sve je to imalo pozitivnog uticaja na razvoj borbene dokumentacije uopšte.<sup>42</sup> Na taj način ona je postepeno i sigurno zauzimala svoje mesto i ulogu u borbenoj aktivnosti jedinica. Kroz to se izgrađivala i tehničko-operativna terminologija štabova i komandi, kao bitan osnov za jasnoću dokumenata (zapovesti, naređenja, izvještaja) u preduzimanju sve većih i složenijih borbenih dejstava i operacija.

### *c) Veza i sadejstvo*

Veza je održavana uglavnom ličnim dodirima starešina (neposredna veza) i osmatranjem, a prenošenje zapovesti, naređenja, izveštaja i obaveštenja isključivo kuririma.

Kuriri su se obično, na manjim odstojanjima i za vreme borbe, kretali peške. Na dužim relacijama i za prenošenje važnijih nare-

<sup>42</sup> Nešto docnije (krajem 1942), uspostavljen je radio-saobraćaj između Vrhovnog štaba i glavnih štabova i između Vrhovnog štaba i novoformiranih prvih divizija pod njegovom neposrednom komandom, što se veoma pozitivno odrazilo na operativnost rukovođenja i komandovanja, ali je zahtevalo i dopunsko angažovanje štabova u pogledu šifrovanja i dešifrovanja dokumenata.

đenja i izveštaja, radi sigurnosti, slati su udvojeno ili su koristili konje, gde je to bilo moguće.

Kuriri su prenosili pisana dokumenta, a ponekad su bili i tumači naređenja više komande, tj. davali su šira objašnjenja o situaciji na terenu kojim su prošli. Radi tajnosti, mnoge podatke prenosili su usmeno. U toku borbe i na kraćim odstojanjima usmeno prenošenje zapovesti i naređenja često se praktikovalo.

Na dužim relacijama, naročito preko poluslobodne i nesigurne teritorije i na važnijim pravcima strujanja izveštaja i naređenja, kurirska veza je održavana preko partizansko-kurirskih punktova, po relejnom sistemu, ili preko specijalno određenih ilegalnih poverenika.

Kuriri su uživali puno poverenje svojih starešina i svoje teške i odgovorne dužnosti obavljali su na zadovoljavajući način. Prolazeći slobodnom i poluslobodnom teritorijom i, vrlo često, preko okupirane, služili su se uz put legalno i ilegalno svim raspoloživim prevoznim sredstvima. U izvršavanju dobivenih zadataka često su bili prinuđeni da se kreću preko teških terena, noću i u lošim atmosferskim i ostalim uslovima, pa i da se provlače kroz borbeni raspored neprijatelja, ispoljavajući pri tome veliku izdržljivost i snalažljivost u raznim situacijama. Zahvaljujući takvim njihovim osobinama, sigurnost prenošenja dobijenih naređenja i izveštaja bila je u velikom stepenu zastupljena.

Međutim, i pored dobre organizacije i načina izvođenja, kurirska veza je bila izraz nužde i imala je nedostatke koji se nisu mogli izbeći. I pored maksimalno moguće pokretljivosti kurira, takav način održavanja veze bio je spor, a nepredviđene okolnosti znatno su usporavale, a ponekad i sprečavale predaju dokumenata (kuriri su često bili prinuđeni da vode borbu, iako su to izbegavali, i pri tome su često ginuli). To je imalo za posledicu da su dobivena naređenja često stizala u potpuno izmenjenoj situaciji i, kao takva, nisu mogla biti izvršena. I, obratno, dobiveni izveštaji i obaveštenja nižih jedinica stizali su u više štabove u vreme kada su se te jedinice, pod pritiskom neprijatelja ili sticanjem raznih okolnosti, nalazile u izmenjenoj situaciji i, često, na drugom prostoru. Mada su velika inicijativa i osećaj odgovornosti štabova i starešina u znatnoj meri ublažavali nezgode koje su iz tako sporog i nesigurnog održavanja veze proizlazile, ipak je to znatno otežavalo rukovođenje i komandovanje, stvaralo zabune i izazivalo izdavanje i prenošenje nerealnih naređenja, koja, u izmenjenoj situaciji, nisu mogla biti izvršena.<sup>43</sup>

<sup>43</sup> Zbog toga se, prilikom obrade borbenih dejstava u prvoj polovini NOR-a, kada se veza (sa izuzetkom radio-veze između viših štabova) bazirala pretežno na kuririma, ne može uvek osloniti isključivo na raspoloživu dokumentaciju. Mada dokumentacija treba da služi kao osnova za takvu obradu, sećanja učesnika, uklopljena u dokumentovane, sigurne i proverene hronološko-operativne okvire, imaju još uvek poseban značaj, kao dopuna i objašnjenje za pojedina neslaganja, protivrečnosti i praznine, nastale dobrim delom iz navedenih razloga.

Sadejstvo, radi usklađivanja dejstava po cilju, mestu i vremenu, u takvim uslovima održavanja veze bilo je obezbeđivano ličnim dodirima zainteresovanih starešina prilikom priprema za izvršenje zadatka. Ugovoreno sadejstvo bilo je, najčešće, precizirano zapovešću za izvršenje zadatka, obično u osnovnim postavkama: vreme i mesto prikupljanja, početak dejstava, mere za održavanje veze u većim međuprostorima, obaveštavanje o važnijim rezultatima (izbijanje na pojedine tačke i linije) prikupljanje jedinica po izvršenju zadataka i si.<sup>44</sup>

Nedostatak najobičnijih tehničkih sredstava veze imao je za posledicu da se i osnovna pitanja održanja sadejstva nisu uvek mogla rešiti na zadovoljavajući način, pa se često nisu mogle izbeći teškoće u obezbeđenju minimalnih uslova za organizaciju sadejstva i pripremu dejstava. Zađocnjeni ili prevremeni dolazak jedinica na određenu prostoriju, prevremeno ili zakašnjeno otpočinjanje dejstava, prekidanje akcija posle delimično postignutih uspeha, i tome slično, što se često događalo, dobrim delom bili su posledica malih mogućnosti za organizaciju sadejstva. Na organizaciju sadejstva ponekad se negativno odražavala i široka inicijativa na koju su jedinice ranije bile naviknute prilikom rešavanja manje složenih borbenih zadataka, a i nedovoljna izgrađenost štabova za pripremu i organizaciju složenijih borbenih dejstava.

Naročite teškoće u održavanju veze i sadejstvu ispoljavale su se u rukovođenju borbom, kada je izmenjena situacija zahtevala preuzimanje brzih protivakcija i postupaka.

Često obrazovanje privremenih grupa sastavljenih iz delova raznih jedinica za izvršavanje pojedinih važnijih zadataka, takođe nije pogodovalo organizaciji sadejstva. Te grupe, pod privremeno oformljenim štabovima, često, zbog međusobne udaljenosti jedinica iz kojih su bile obrazovane, nisu ni dolazile u neposredan dodir pre izvršenja zadatka, pa se, u takvim uslovima, nisu mogle otkloniti improvizacije u organizaciji sadejstva.<sup>45</sup>

#### c) *Rukovođen/e borbenim dejstvima*

Široki i plitki borbeni poreci, sa velikim međuprostorima između jedinica, nedostatak često i najmanjih rezervi i tehničkih sredstava veze umnogome su otežavali neposredan uticaj štabova brigada (odreda), a ponekad i bataljona, na tok i razvoj borbe.

<sup>41</sup> U tu svrhu korišćena su jednostavna najčešće signalna sredstva: paljenje vatri, signalne rakete, prosta tablica veze signalnim barjačicama i slično.

<sup>45</sup> Privremeno oformljeni štabovi tih grupa bili su u početku najčešće mešovitog sastava: komandant iz jedne, politički komesar iz druge jedinice, itd.

Mnogo bolji rezultati u svakom pogledu postizali su se kasnije kada je za rukovođenje tako obrazovanim grupama određivan jedan, obično najstariji, štab jedinice uključene u grupu, što se, češće i uspešno praktikovalo kad su formirane brigade.

Zbog toga se uži štab, obično komandant i politički komesar, kretao u borbenom poretku i neposredno rukovodio jedinicama koje su djelovale na težištu borbe. Na ostale jedinice uticaj štaba je bio relativno mali i ograničavao se na primanje izveštaja i izdavanje delimičnih naređenja, koji, zbog spore veze, naročito u dinamičnijim dejstvima, nisu uvek blagovremeno stizali. Iz tih razloga, naročito kada se radilo o udaljenijim jedinicama, jednom obrazovani borbeni poredak uglavnom se zadržavao do završetka borbe, ili se menjao van uticaja višeg štaba.

Jedinstvo akcije obezbeđivalo se čvrstinom jedinica i inicijativom svih starešina da se dobiveni zajednički zadatak do kraja uspešno izvrši. Visoko razvijen osećaj dužnosti i odgovornosti i moralno-politička svest starešina i boraca bili su ona pokretačka snaga koja je obezbeđivala uspešno izvršenje zadatka i u slučajevima kada su se pojedine jedinice, sticajem okolnosti, našle same, bez veze sa višim štabom, ili kada naređenja za izvršenje pojedinih zadataka nisu bila realna i celishodna.

Mada su, prema Statutu brigada, komandanti i politički komesari posle kolektivno donete odluke, trebalo da rukovode borbom samostalno i da budu zajedno, borbena praksa je često nametala i druga rešenja. Važnost ciljeva i zadataka, podela snaga i dejstva jedinica na odvojenim pravcima, kao i naponi koji su se od pojedinih jedinica tražili prilikom izvršavanja izvesnih zadataka, često su iziskivali podelu štaba. Zbog toga su, naročito u težim situacijama, pojedini članovi užeg štaba upućivani u niže jedinice (najčešće politički komesari, a i ostali), gde su ostajali dok se zadatak ne izvrši. U takvim slučajevima, u štabu je ostajao komandant, a ponekad još samo jedan član užeg štaba.

Za vreme borbe, komandant i politički komesar sa nekoliko kurira, nalazili su se na pogodnoj tački — osmatračnici, koja se obično nalazila što bliže streljačkom stroju. Mesto i pravac kretanja užeg dela štaba unošeni su u zapovesti, radi slanja izveštaja i održavanja veze.

S obzirom na stečena iskustva u rukovođenju borbom, i na velike gubitke starešinskog kadra, kasnije se težilo da se štabovi i komande ne izlažu bez potrebe opasnostima, i da budu na takvom mestu koje najbolje odgovara uspešnom rukovođenju borbom. Od toga se često odstupalo, i pored izdatih naređenja. Naše starešine su se sporo odvikavale potreba i navika iz prvih dana ustanka, tj. da za vreme borbe, naročito za vreme juriša, budu što bliže streljačkom stroju, upravo među prvim borcima. To se negativno odražavalo na rukovođenje i izazivalo nesrazmerno velike gubitke starešinskog kadra, naročito u komandama bataljona i četa. S formiranjem brigada i, s tim u vezi, sa izvršavanjem većih planskih zadataka, koji su tražili od štabova i komandi čvršće držanje i rukovođenje jedinicama, to se postepeno popravljalo.

Međutim, prilikom izvršavanja naročito važnih zadataka, i u teškim situacijama, i dalje je važno napisano pravilo — da se starešine nađu među borcima.

## 2. OBEZBEĐENJE BORBENIH DEJSTAVA

### a) *Obaveštavanje (obaveštajna služba)*

S obzirom na to da je teritorijalna obaveštajna služba bila dosta široko razvijena i razgranata, više-mamje na svim područjima, a njeni podaci pretežno su služili kao osnovni izvor obaveštavanja naših jedinica o neprijatelju i njegovim namerama, osvrnućemo se prethodno na organizaciju obaveštajne službe na okupiranoj teritoriji, iako crna, strogo uzev, ne ulazi u trupnu obaveštajnu službu i rad njenih organa.

Obaveštajna služba po teritorijalnom sistemu imala je svoju osnovu još iz ilegalnog rada KPJ, iz borbe sa protivnarodnim režimom. Početkom narodnooslobodilačke borbe ona se brzo prilagodila novim uslovima i potrebama; partijske organizacije, već u vreme kapitulacije bivše Jugoslavije, uporedo sa prikupljanjem oružja, počele su se baviti i prikupljanjem podataka o neprijatelju.

Postepeno je obaveštajna služba bila organizovana u vojnim, političkim i ekonomskim centrima i većim naseljenim mestima na okupiranoj teritoriji, a njom su rukovodili posebno zaduženi članovi Partije, koji su imali smisla i naklonosti za obavljanje tih poslova. Po meri razvoja ustanka, u mrežu za prikupljanje podataka o neprijatelju postepeno je uključivan veći broj simpatizera NOP-a u važnijim ustanovama, nadležstvima, željezničkom saobraćaju itd.

Široko postavljena i organizovana obaveštajna mreža raspolagala je, sem opštim podacima neophodnim za partijske forume i organizacije NOP-a, i mnogim podacima vojnog karaktera (jačina, raspored i naoružanje neprijatelja, sistem obezbeđenja važnijih objekata i uporišta, pokreti neprijateljskih jedinica itd.). Zavisno od razvoja partizanskih snaga i njihovih potreba, terenska obaveštajna služba sve se više orijentisala i na prikupljanje i sređivanje obaveštajnih podataka za naše jedinice.

Takav način prikupljanja podataka uglavnom je odgovarao potrebama partizanskih odreda koji su dejstvovali na poznatom terenu i imali dobro organizovane veze i kanale sa partijskim i ostalim organizacijama na okupiranoj teritoriji. Široko razgranata obaveštajna mreža i redovno obaveštavanje o neprijatelju i njegovim namerama umnogome su omogućavali postizanje iznenađenja i doprinosili uspesima nad neprijateljem; partizanske jedinice znale su o neprijatelju mnogo više nego on o njima.

Ipak se dešavalo da dobijeni podaci nisu uvek odgovarali datoj situaciji i potrebama. Prikupljeni od manje-više nestručnih lica, podaci o neprijateljskim snagama, jačini posada na objektima i slično ponekad nisu odgovarali stvarnom stanju. U slučajevima kada je izostala njihova provera i dopuna neposredno pred izvršenje zadatka, kada je jačina neprijatelja najčešće bila potcenjena, akcije zasnovane na takvim obaveštenjima završavale su se često neuspešno i uz velike gubitke.

Nedostaci isključivog oslanjanja na teritorijalnu obaveštajnu službu počeli su se jače ispoljavati sa formiranjem brigada, proleter-

skih i udarnih bataljuna i četa, i sa njihovim dejstvima na manje poznatim terenima. Potrebe za brza i iznenadna dejstva i, u vezi s tim, smanjene mogućnosti za brzo uspostavljanje odgovarajuće veze, često su imali za posledicu da se ulazilo u borbu na osnovu nedovoljnih ili zastarelih podataka o neprijatelju, što se negativno odražavalo na njihov tok i rezultate borbe, naročito prilikom preduzimanja većih i složenijih dejstava i pri izmenjenoj situaciji kod neprijatelja.

Međutim, nedostatak bilo kakvih tehničkih sredstava za efikasnije prikupljanje i prenošenje podataka u to vreme, a i docnije, znatno je ograničavao mogućnosti i kočio razvoj trupne obaveštajne službe. Tome je doprinosa i nedovoljno izgrađen kadar za obaveštajnu službu, koja zahteva izvrsne sposobnosti i sklonosti i u normalnim uslovima.

Zbog toga se, skoro u celoj prvoj polovini rata, moralo pretežno oslanjati na podatke teritorijalne obaveštajne službe iako su uporedo preduzimane mere za stvaranje solidnije osnove za razvoj i rad trupnih obaveštajnih organa.

Sredinom 1942. štabovi i komande jedinica imali su u svom formacijskom sastavu obaveštajne organe, tzv. obaveštajne oficire, koji su u višim štabovima imali i po dva pomoćnika. Delatnost tih organa obuhvatala je prikupljanje, sređivanje i obradu raspoloživih podataka kako za potrebe svojih i susednih jedinica tako i onih opšteg značaja, za potrebe viših štabova.

Pošto je glavni izvor prikupljanja podataka ostala i dalje teritorijalna obaveštajna služba, koja je s formiranjem vojno-teritorijalnih komandi i njihovih obaveštajnih organa znatno dobila na obimu i kvalitetu, to su trupni obaveštajni organi prvenstveno prikupljali i obrađivali podatke dobijene iz tih izvora. Tako dobijene podatke obaveštajni organi štabova i jedinica dopunjavali su podacima koje su za svoje potrebe sami prikupljali.

Izvori za prikupljanje podataka trupne obaveštajne službe bili su u to vreme relativno mali i skućeni: neposredno prikupljanje podataka preko aktivista na terenu, saslušavanje zarobljenih neprijateljskih vojnika i starešina i obrada zaplenjene neprijateljske dokumentacije. Međutim, teški uslovi pod kojima su naše jedinice izvodile borbena dejstva nisu pogodovali shvatanju važnosti zaplenjivanja neprijateljskih dokumenata i njihovom pravilnom korišćenju; navike u tom smislu sticale su se sporo i postepeno, kroz stečena iskustva.<sup>46</sup> Zbog toga se češće dešavalo da obaveštajni organi jedinica nisu iskorišćavali ni one mogućnosti koje su imali, pa su potcenjivanje ili precenjivanje neprijatelja i njegove borbene sposobnosti karakteristični skoro za celu prvu polovinu narodnooslobodilačkog rata.

<sup>46</sup> Interesantno je u tom pogledu uputstvo Vrhovnog štaba od oktobra 1942., kojim se štabovima i komandama jedinica ukazuje na važnost i potrebu zaplenjivanja neprijateljskih dokumenata i način njihovog korišćenja. Pri tome se naročito ukazuje na potrebu da se, prilikom zauzimanja grada, obidu nadležstva, izdvoje dokumenta od interesa i izbegne štetna praksa uništavanja spisa iz kojih se mogu izvući dragoceni podaci (Zbornik, tom II, knjiga 6, dok. br. 110).

## b) *Izviđanje i osmatranje*

Izviđanje i osmatranje neprijatelja i zemljišta radi prikupljanja podataka za pripremanje i izvođenje borbenih dejstava, obavljano je srazmerno snagama, mogućnostima i potrebama jedinica.

Zbog nedostatka snaga i sredstava za izviđanje u većoj dubini neprijatelja, ono je obično vršeno za potrebe neposrednog borbenog, rede taktičkog izviđanja. Radi toga su bataljoni i čete upućivali prema neprijatelju izviđačke patrole i manje grupe. Koristeći međuprostore, noć i loše atmosferske prilike, te patrole su se privlačile neprijatelju i prikupljale osnovne podatke o njegovoj jačini i rasporedu, o zemljištu i objektima na njemu. Obilno snabdevene ručnim bombama, te patrole i grupe, ukoliko im se za to pružila prilika, izvršavale su manje prepade i, koristeći se iznenađenjem, zarobljavale pojedine neprijateljske vojnike i starešine. Reakcije neprijatelja na te prepade davale su približnu sliku o njegovoj jačini i rasporedu, a iskazi eventualno zarobljenih neprijateljskih vojnika su to dopunjavali.

Za potrebe izviđanja u većoj dubini neprijateljskog rasporeda vrlo često su korišćeni demonstrativni napadi, koji su, sem svog osnovnog zadatka — vezivanja neprijatelja na pojedinim objektima i odsecima — imali, ujedno, i karakter nasilnog izviđanja. Za izvršenje takvih zadataka upotrebljavani su, najčešće, vodovi, a ponekad i čete. Njihov zadatak je bio čta se, obično noću, što dublje infiltriraju u nebranjene ili slabo branjene međuprostore i, dejstvom na krila, bokove i u pozadinu, izazovu zabunu kod neprijatelja i nateraju ga da otkrije svoj raspored. Demonstrativni napadi, prepadi i ispadi, ma i najmanjih razmera, vrlo često su primenjivani i uglavnom su zadovoljavali potrebe neposrednog borbenog izviđanja. Za potrebe dubljeg izviđanja često su korišćeni podaci i dejstva onih jedinica koje su se u datoj situaciji nalazile i dejstvovala u pazadini neprijatelja.

Pošto su naše jedinice u celom tom periodu bile izrazito peša-dijske, izviđanja neprijatelja su vršena za potrebe pešadije. Ukoliko je postojala potreba za stručnijim izviđanjem (utvrđenja, objekti na komunikacijama, artiljerija i si.), u sastav izviđačkih patrola, odeljenja i grupa uključivani su borci koji su donekle mogli odgovoriti tim zahtevima.

Osmatranje neprijatelja danju obavljali su redovno osmatračači iz streljačkog stroja. Svaki vod određivao je obično po dva osmatrača, koji su, pored osnovnog zadatka — osmatranja neprijatelja i zemljišta, osmatrali vazdušni prostor i javljali nailazak neprijateljskih aviona.

Pored osmatrača u streljačkom stroju, komande četa i štabovi bataljona postavljali su, prema potrebi, na pojedinim zemljišnim tačkama osmatrača sa posebno određenim zadacima. To se praktikovalo u slučajevima kada je bilo potrebno neprekidno osmatrati izvesne delove zemljišta — piavce sa kojih se mogla očekivati veća

aktivnost neprijatelja, i noću, kada je osmatranje zarnenjivano prisluškivanjem.

Svi štabovi, počev od štabova bataljona, imali su na pogodnim tačkama svoje osmatračnice, koje su im, pored svoje osnovne namene, služile i za rukovođenje borbom.

### *c) Osiguranje*

Široke manevarske prostorije, česta noćna kretanja u teškim atmosferskim i zemljišnim uslovima, a naročito potreba za ekonomisanjem i većom prikupijenošću partizanskih snaga i sredstava, svodili su osiguranje (obezbeđenje) na maršu i odmoru na neposredno osiguranje manjim delovima. Osiguravajući delovi upućivani su ili postavljani na skraćenim odstojanjima — toliko koliko je bilo potrebno da se borbom obezbedi vreme neophodno jedinicama za stupanje u dejstvo.

Dublja taktička obezbeđenja, tj. odašiljanje i postavljanje jačih osiguravajućih delova na veća odstojanja, u to vreme nisu korišćena. Tu ulogu često su primale partizanske jedinice koje su, svojim prisustvom na pojedinim prostorijama i borbenim dejstvima na posebnim zadacima, posredno obezbeđivale jedinice u pokretu ili na odmoru.

Borbeno obezbeđenje prema neprijatelju, u slučajevima neposrednog dodira, sastojalo se obično od tankog zastora izviđača-osmatrača (najčešće po dva na vod), isturenih na kraća odstojanja, na pogodne zemljišne linije, radi neposrednog održavanja dodira sa neprijateljem. Pri tome se težilo da se rasporedom tih izviđačko-obezbeđujućih delova što bolje zaštite krila i bokovi jedinica.

Takav način obaveštavanja, izviđanja, osmatranja i osiguranja uglavnom je zadovoljavao potrebe u uslovima čisto partizanskog ratovanja i angažovanih manjih snaga. Sa preduzimanjem većih i složenijih dejstava, moralo se prilagođavati novim uslovima i zahtevima u tom pogledu. Međutim, specifični uslovi borbe i potrebe za ekonomisanjem raspoloživih i uvek nedovoljnih snaga nisu omogućavali velike promene gotovo u celoj prvoj polovini rata.

## 3. KRETANJE I STANOVANJE (ODMARANJE)

### *a) Marševanje*

Zbog uslova pod kojima su dejstvovale, naše jedinice skoro nikad se nisu kretale obično i bezbedno. Zato je marševanje bilo nerazdvojno od ostalih borbenih aktivnosti. Ono je prethodilo svakoj borbenoj radnji ili se svaka njime završavala. To je podjednako važno za partizanske odrede i njihove jedinice, koje su, sa osloncem na slobodnu i poluslobodnu teritoriju, duboko zalazile u neprijateljsku pozadinu, kao i za brigade, koje pretežno nisu bile vezane za određenu teritoriju prilikom izvođenja borbenih dejstava.

Skromna materijalna sredstva i oprema boraca, te lako pokretljiva komora, omogućavali su jedinicama brze i duge pokrete i u najtežim zemljišnim i atmosferskim uslovima. Zbog tajnosti i stvaranja iznenađenja, pokreti su >obično vršeni noću, a ukoliko je to trebalo činiti i danju, uvek se težilo da se marševi izvrše preko šumovitog i pokrivenog zemljišta, bez obzira na duža odstojanja od postavljenog marševskog cilja.

Potreba stalne gotovosti za pokret i borbu isključivala je naročite pripreme; jedinice su, manje-više, bile spremne da izvrše pokret za najkraće vreme. Ako su bile razmeštene na većoj prostoriji, one su kratkim, obično usmenim naređenjima obavешtavane da se pripreme za pokret. Ponekad, kada su predstojali duži pokreti, jedinicama su se izdavala kratka pismena ili usmena naređenja, u kojima se saopštavalo približno vreme polaska i pravac predviđenog kretanja, kao i važnije pripreme koje treba preduzeti.

Radi obezbeđenja tajnosti, marševski cilj je saopštavan jedinicama neposredno pred polazak, a ukoliko su bili predviđeni duži marševi, marševski ciljevi su saopštavani samo po danima (noćima). Sa krajnjim marševskim ciljem bili su upoznati samo članovi užeg štaba.

Kada se predviđao prelazak iz marša u borbu ili kada je po završetku marša predstojala samo kraća priprema jedinica pred izvršenje borbenog zadatka, štabovima (komandama) su pre polaska na marš izdavani i osnovni zadaci za njihove jedinice. U tom smislu su preduzimane i odgovarajuće političke pripreme u jedinicama. Po završetku marša, zadaci su precizirani kratkim delimičnim zapovestima i naređenjima, usmeno ili pismeno, zavisno od raspoloživog vremena i date situacije.

Jedinice su se obično, kada je to zemljište dozvoljavalo, prema svojim marševskim i borbenim ciljevima kretale po bataljonima. Ako se brigada kretala skupno, bataljoni su obrazovali marševske ešelone.

Zbog rastresitog rasporeda jedinica na odmoru (stanovanju), marševski se poredak obrazovao postepeno — čelni ešelon je zauzeo marševski poredak nešto ranije i krenuo čim je sledeći ešelon otpočeo savijanje u kolonu, i tako redom. Odstojanja između ešelona obično su bila skraćena.

Budući da se pokret obično vršio težim, slabo komunikativnim ili šumovitim zemljištem, uz savlađivanje većih visinskih razlika, kolona po jedan je bila normalan oblik marševskog poretka; mogućnosti za obrazovanje dvojne kolone bile su vrlo retke.

Da bi se parirale slabe strane takvog načina kretanja (odužavanje kolona, sporo prikupljanje i razvoj za borbu itd.), za pokret se, kad god je to bilo moguće, koristilo više pravaca (staza) koji su izvodili prema određenom marševskom cilju. Brigada se najčešće kretala u dve kolone.

Ravnomernost i usklađivanje kretanja u tim slučajevima, naročito prilikom dužih marševa, obezbeđivano je određivanjem zemljišnih linija na kojima bi kolone zastajale i izveštavale o svom dolasku i ostalom u vezi sa izvršenim pokretom.

Komore, većinom tovarne, obično su se kretale na začeljima svojih bataljona.

Marševsko obezbeđenje, iz ranije navedenih razloga, vršeno je manjim delovima i na skraćenim odstojanjima; u stvari, svaka kolona se obezbeđivala neposredno sama za sebe. Upućivanje jačih osiguravajućih delova na veća odstojanja, radi izviđanja i stvaranja vremena glavnini za razvoj za borbu, obično se nije primenjivalo. U specifičnim uslovima dejstva i potreba tajnosti pokreta i stvaranja iznenađenja, to nije ni bilo potrebno.

Čelni ešelon obično je vršio ulogu prethodnice, isturajući pred frontom i na krilima manje izviđačko-obezbeđujuće patrolne na kraćim odstojanjima (300—400 m).

Ostali ešeloni u koloni obezbeđivali su se neposredno manjim patrolama, a ako je odstojanje između pojedinih ešelona bilo veće ili ako se pokret vršio noću i preko teškog i ispresecanog zemljišta, onda je upućivana i patrola pred frontom, uglavnom, radi održavanja veze sa prethodnim ešelonom.

Začelni ešelon je imao ulogu zaštitnice i upućivao je potreban broj patrola radi svog neposrednog osiguranja.<sup>47</sup>

Za vezu između marševskih kolona upućivane su patrolne jačine grupe boraca ili desetine. One su se kretale u međuprostorima, ukoliko je to zemljište omogućavalo.

Veza između ešelona u istoj koloni i u okviru ešelona održavana je obično glasom. U slučajevima prekida veze, naređivala su se kraća zastajkivanja do njenog ponovnog uspostavljanja. Ukoliko je prekid bio duži, pokret se produžavao, a na pojedinim mestima, obično raskrscima, ostavljene su patrolne da obaveste nailazeće delove o pravcu kretanja. Prekid veze noću, naročito na jako pošumljenom i vrljetnom zemljištu, češće se dešavao, i to je, ponekad, izazivalo lutanja, cepanja i razdvajanja jedinica.

Štab bataljona kretao se obično na čelu svoje kolone. Prilikom izvođenja napornih marševa, sa savlađivanjem velikih visinskih razlika, jedan član štaba, ponekad i politički komesar, kretao se na začelju kolone.

Kada se brigada (odred) ili njen veći deo kretala skupno, štab se najčešće kretao sa prvim ešelonom, koji je imao ulogu prethodnice.

Prilikom kretanja po dubokom snegu, kada je trebalo »prtitik« stazu, u čelni ešelon se određivao najodmorniji bataljon, a iz njegovog sastava čete su se povremeno smenjivale. U takvim prilikama, naročito pri savlađivanju velikih nagiba i pri poledici, tovarni konji su rastovarivani a teret je nošen na leđima ili je, u povoljnijim uslo-

<sup>47</sup> U to vreme marševi naših jedinica nisu imali karakteristike nastupnih, odstupnih ili bočnih marševa. Međuprostori i praznine u okupacionom sistemu neprijatelja, koji su korišćeni za pokret jedinica, i raspored neprijateljskih uporišta nametali su potrebu neposrednog obezbeđenja sa svih strana. Tek kasnije, pri upotrebi većih jedinica za izvođenje borbenih dejstava, pojedini delovi su vršili bočne ili odstupne marševe i dobijali uloge pokretnih ili stalnih pobočnica.

vama (zaleđene površine ili šire prtine) vučen na improvizovanim saonicama od dasaka ili granja.

Marševska disciplina, uprkos velikim teškoćama, bila je potpuno zastupljena.

Za vreme mrklih noći, na jako pošumljenom i snegom pkrivenom zemljištu i po nevremenu, kada je orijentacija bila skoro nemoguća, naročito kad se nije raspolagalo topografskim kartama i busolama, što je bio čest slučaj, obično su korišćene putovođe, ili »vodiči«, kako su često nazivani. Za tu svrhu su uzimani meštani, koji su dobro poznavali okolinu. Na dužim relacijama vodiči su korišćeni od sela do sela, a zatim vraćani kućama i uzimani drugi.

Pomoć vodiča bila je vehka, naročito u pogledu sigurnosti kretanja i skraćivanja dužine marša u teškim zemljišnim i atmosferskim uslovima.

Zastanci nisu bili strogo uslovljeni pređenim putem ili vremenskim trajanjem. Obično su davani posle kraćeg ili dužeg kretanja, zavisno od teškoća u savlađivanju zemljišta. Trajali su nešto duže kada je trebalo uzeti hranu koju su borci nosili u svojim torbama. Odmori u toku jednodnevnih (jednonoćnih) marševa retko su davani. Prilikom dužih marševa, obično su davani po dolasku u sela ili zaseoke i korišćeni su za podelu hrane i doterivanje opreme i naružanja.<sup>48</sup>

Kada se neposredno po izvršenju marša predviđalo stupanje u borbu jedinice su zadržavane na pogodnim prostorijama, na udaljenju najmanje dva sata marša od borbenih ciljeva (ako su to uslovi tajnosti dozvoljavali), radi kraćeg odmora i pripreme za predstojeća dejstva.

Marševi su najčešće bili dugi i usiljeni. Retki su bili marševi ispod 10 časova kretanja, a ukoliko je to bio slučaj, obično se iz marša prelazilo u borbu. Po dužini pokreta, savlađivanju visinskih razlika i ostalih teškoća, a često i po pređenoj kilometraži, marševi naših jedinica znatno su premašivali uobičajene norme.

## b) Stanovanje — odmaranje

Slabe mogućnosti smeštaja i bavljenja jedinica na prostorijama kada su prolazile i vodile borbu (planinsko, šumovito, ispresecano, krševito i rede naseljeno zemljište) i potreba za stalnom borbenom gotovošću imali su za posledicu da se stanovanje i odmaranje jedinica koristilo u izuzetno teškim uslovima.

U zimskim i nepovoljnim atmosferskim uslovima, a i inače kada je za to bilo mogućnosti, za odmaranje su korišćena sela, manji zaseoci, pastirske kolibe, pojate, napušteni planinski objekti, barake

<sup>48</sup> Topla hrana, kad je spremana za vreme odmora, davana je pre polaska na marš i po dolasku na prenočište ili predanište; na kraćim odmorima retko je spremana.

i si., i to najčešće samo radi prenoćišta, ako su bili zaklonjeni od ugleda iz vazduha. Spavalo se i odmaralo u odelu, sa olabavijenim opasačem i oružjem i ostalom opremom pokraj sebe.

U zoru, ukoliko nije bilo predviđeno nastavljanje pokreta, ti objekti su, zbog dejstva neprijateljske avijacije, napušteni i jedinice su, po četama i vodovima, rede po bataljonima, razmeštane u prirodnim zaklonima, zavetrinama, koji su pružali mogućnost za loženje vatri radi grejanja i spremanja hrane.

Kada su godišnja doba i atmosfere prilike dozvoljavale, jedinice su noćivale i odmarale se napolju. Ako je bilo nekih objekata u rejonima razmeštaja, oni su korišćeni za smeštaj ranjenika, kuhinje, privremene radionice za opravku odela i obuće, pranje veša i slično.

Raspoloživa šatorska krila borci su koristili za umotavanje i pokrivanje prilikom spavanja i za zaštitu od nevremena. Ponekad su grupe boraca više šatorskin krila spajali i razapinjali na granje ili kolje i improvizovali nastrešnice za zaštitu od nevremena.

Odmaranje u borbenom poretku, za vreme prekida borbe ili zatišja, obavljalo se takođe, u teškim uslovima. Pošto nisu izgrađivana nikakva skloništa i grupni zakloni, borci i starešine su se odmarali na zemlji, koristeći se prirodnim ili od priručnog materijala izrađenim zaklonima. Kad god je to bilo moguće, a naročito noću kada je neprijatelj bio neaktivan, nastojalo se da se veći deo jedinica izvuče iz streljačkog stroja i, pod zaštitom izviđačkih i osiguravajućih delova, smesti u veće prirodne zaklone ili zaseoke u blizini položaja.

Osiguranje (obezbeđenje) jedinica pri stanovanju vršeno je na sličan način kao i prilikom marševanja. Jedinice (bataljona ili čete), zavisno od prikupljenosti razmeštaja, neposredno su se osiguravale manjim izviđačkim i predstražnim odeljenjima postavljenim na pravcima-stazama odakle se mogla očekivati pojava neprijatelja. U toku noći, sem tih delova, upućivane su i manje patrole, radi obilaska neposredne okoline na kojoj je jedinica bila razmeštena.

Razvijen predstražni sistem osiguranja nije odgovarao našim uslovima i mogućnostima, pa je primenjivan samo u slučajevima prikupljenosti većeg broja jedinica na manjem prostoru i za duže vreme. Ali, to je bio redak, skoro izuzetan slučaj.

Jedinice koje su se u svojim dejstvima oslanjale na veću slobodnu teritoriju i posle dužih borbi bile izvučene radi odmora i oporavka, kao i one koje su bile na prolazu kroz slobodnu teritoriju, stanovale su pod povoljnijim uslovima. Kratki odmori na slobodnoj teritoriji pružali su jedinicama maksimum udobnosti ne samo u pogledu smeštaja, snabdevanja i opravke opreme, nego i u zbrinjavanju, odnosno predavanju ranjenika i bolesnika sanitetskim ustanovama, tako da se time znatno povećavala njihova pokretljivost i borbena gotovost. Prilikom tih boravaka, težilo se većoj prikupljenosti jedinica, bar do sastava bataljona, ako su to dopuštale potrebe prikrivenosti od dejstava neprijateljske avijacije.

#### 4. BORBENA DEJSTVA

##### *a) Napad*

Napad je u našim uslovima bio ne samo osnovni (rešavajući) nego i jedini vid borbenih dejstava, u kojem je mogla doći do izražaja velika pokretljivost, prodornost i udarna moć jedinica.

Bazirajući svoja borbena dejstva na neprekidnoj aktivnosti, naše su jedinice, zbog izrazite nadmoćnosti neprijatelja, čak i u slučajevima kada su pribegavale odbrani ili im je ona bila nametnuta, izdvajale znatan deo snaga za napadna dejstva na krilima, bokovima i u pozadini neprijatelja, radi usporavanja, zadržavanja i osujećenja napada neprijateljevog.

Okupacioni sistem neprijatelja i brojčana i materijalna inferiornost naših jedinica u odnosu na njega, davala je napadu, u našim uslovima, niz specifičnosti po kojima se bitno razlikovao od napada u normalnim (klasičnim) uslovima. Te specifičnosti ogledale su se, uglavnom, u sledećem:

— Nadmoćnost snaga i sredstava, kao jedan od osnovnih uslova za preduzimanje napada, mogla se ostvariti izuzetno, u vrlo retkim prilikama; relativna nadmoćnost na određenom objektu ili prostoru i za određeno vreme mogla je biti obezbeđena samo pod uslovom postizanja punog iznenađenja nad neprijateljem;

— puno iznenađenje moglo je biti postignuto izborom najpogodnijeg cilja i pravca dejstva, tajnošću priprema i brzinom pokreta — manevra, kako bi se neprijatelj na izabranoj tački (prostoru) zatekao nespreman i fizički i psihički nesposoban za protivakciju;

— postignuto iznenađenje, silina udara i bliska borba bili su odlučujući elementi za postizanje uspeha; vatrena nadmoćnost retko je i u takvim uslovima mogla biti ostvarena, nju su potpuno ili delimično zamenjivale silina i brzina udara.

Radi postizanja iznenađenja, napad u našim uslovima pretežno je preduziman van neposrednog dodira sa neprijateljem i sa većih, a ponekad i velikih odstojanja od napadnih ciljeva.

Napad iz neposrednog dodira sa neprijateljem bio je redi i obično je preduziman kada napad noću nije uspeo, pa se, s obzirom na važnost cilja i eventualno postignute delimične uspehe, produžavao do ostvarenja rezultata koji su od napada očekivani.<sup>49</sup>

U svakom slučaju, napad naših jedinica u to vreme pretežno je imao uže okvire i obično je preduziman:

— na izolovana uporišta neprijatelja ili zemljišne objekte koje je on poseo radi njihove neposredne odbrane;

<sup>49</sup> Takvi slučajevi su nastupali kada je napad preduziman na osnovu nedovoljnih podataka o neprijatelju ili kada je neprijatelj, posle početnog iznenađenja, uspevao da se sredi i organizuje za odbranu. U takvim slučajevima prednosti ostvarenog početnog iznenađenja bile su znatno smanjene, a produženje napada izlagalo je jedinice većim gubicima. Zbog toga su takvi, produženi napadi preduzimani samo kada su postojale mogućnosti sukcesivnog uvlačenja u borbu novih snaga, ili kada su već ostvareni delimični uspehi davali povoljne izgleda na potpun uspeh.

— na važnije objekte na komunikacijama i u naseljenim mestima (mostovi, vijadukti, željezničke stanice, kasarne itd.), koje je neprijatelj branio sistemom utvrđenih bunkera;

— na neprijateljske kolone i transporte u pokretu ili na mestu;

— na manja ili veća naseljena mesta;<sup>50</sup>

— na stacionirane neprijateljske snage, koje su držale posednute utvrđene rejone ili tačke za zaštitu industrijskih objekata ili centara;

— na neprijateljske snage u njegovoj dubljoj pozadini (rezerve, ešloni za intervenciju, artiljerijske jedinice u pokretu ili na položaju, rejoni pozadinskih ustanova, komandna mesta itd.).

Napadu van neposrednog dodira sa neprijateljem i na udaljenije ciljeve prethodili su duži ili kraći marševi jedinica.

Kada su napadni ciljevi bili bliži i kada se težilo ostvarenju punog iznenađenja, jedinice su obično prelazile iz marša u borbu. U takvim slučajevima su dovođene na unapred određene položaje, sa kojih su, posle kratkog zadržavanja, u određeno vreme, prelazile u napad. Bilo je slučajeva, naročito kada je konfiguracija zemljišta to dozvoljavala, da su jedinice neposredno iz marša izlazile na jurišne položaje i prelazile u napad, bez ikakvog zadržavanja.<sup>51</sup>

Prilikom napada širih razmera i angažovanja većeg broja jedinica,<sup>52</sup> obično sa raznih i udaljenijih prostorija, jedinice su marševskim porecima unapred orijentisane prema svojim napadnim ciljevima i obično prethodno dovođene u rejone prikupljanja.

Prostorije (rejoni) prikupljanja određivani su marševskom zapovešću, za svaku napadnu kolonu posebno. Udaljenost tih prostorija od napadnih ciljeva (objekata) bila je oko pola dana (noći) marša, zavisno od zemljišta, predviđenog vremena za izvršenje napada i potrebe za sačekivanjem dolaska udaljenijih jedinica. Uvek se težilo da bavljenje jedinica na tim prostorijama bude što kraće, da se obezbede uslovi tajnosti i zaštite od neprijateljevog izviđanja i dejstva iz vazduha. Sa tih prostorija vršena su potrebna izviđanja i osmatranja, radi dopune i provere raspoloživih podataka o neprijatelju i zemljištu, uz nastojanje da se uspostavi veza sa aktivistima na terenu, ukoliko je za to bilo vremena.

U rejonima prikupljanja obično su obrazovane napadne kolone i određivani ciljevi — objekti napada, zone dejstva i polazni položaji za napad (najčešće po karti). Upravo su na tim prostorijama jedinice dobijale zapovest za izvršenje napada. Eventualne manje korekcije u borbenom poretku jedinice su same izvršile u toku pokreta ili na polaznim položajima za napad.

<sup>50</sup> Pošto su borbe za naseljena mesta i borbe na komunikacijama imale izvesne specifičnosti u odnosu na ostala borbena dejstva naših jedinica, to će o njima biti reči u posebnim odeljcima.

<sup>51</sup> Mada su takvi postupci, većinom, bili planski predviđeni i izvođeni, ipak se dešavalo da su se morali preduzeti zbog neblagovremenog pristizanja pojedinih jedinica, tj u vreme kada je napad već počeo, pa su, zbog njegovog brzog pojačanja, jedinice na pojedinim pravcima iz marša uvedene u borbu.

<sup>52</sup> U drugoj polovini 1942, naročito u vezi sa prodorom udarne grupe brigada u zapadnu Bosnu, napadi širih razmera uz angažovanje većeg broja jedinica bili su dosta čest slučaj.

Rezerve su, zbog ekonomije snaga, retko određivane, a kad su bile određene, bile su male (1/6 do 1/5 snaga angažovanih u napadu). Kretale su se, obično, neposredno pozadi snaga na težištu napada i služile su najviše za obezbeđenje krila i bokova i eventualne korekcije borbenog poretka na polaznim položajima. Naši su borbeni poreci bili plitki i sračunati na iznenađenje i silinu udara.

Pothranjivanje napada iz dubine, ukoliko je to odgovaralo postavljenim zadacima i raspoloživim snagama, usledilo je najčešće sukcesivnim, naknadnim uvođenjem jedinica u napad. Kako je ranije pomenuto, one su dovodene sa većih odstojanja i skoro redovno su neposredno iz marša stupale u borbu.

S obzirom na to da se napadi, u celini uzev, skoro nikad nisu izvodili samo s fronta, već su bili kombinovani s napadima na bokove i pozadinu neprijatelja, prostorijske prikupljanja pojedinih napadnih kolona, kao i napadne kolone u pokretu prema svojim ciljevima, često su bile prostorno dosta udaljene. Posebno pri dejstvima na težim terenima, to je negativno uticalo na održavanje veze i sadejstvo, a time i na usklađenost napada po vremenu i prostoru.

**Polazni položaji** za napad birani su na takvom odstojanju od neprijatelja da ih on ne može osmatrati sa zemlje. U vezi s tim, njihova udaljenost od objekata napada bila je različita, zavisno od konfiguracije zemljišta. Na polaznim položajima jedinice su se zadržavale vrlo kratko, obično toliko koliko je bilo potrebno za prikupljanje i obrazovanje borbenog poretka, izvršenje manjih korekcija i izdavanje poslednjih naređenja.

Kada je napad preduziman neposredno iz marša ili kada su napadi bili manjih razmera, polazni položaji su bili, ujedno, i prostorijske prikupljanja i nalazili su se na većem odstojanju od objekata napada, obično (2—3 km, a nekad i više). Na njima su se jedinice nešto duže zadržavale radi kratkih priprema, orijentacije, osmatranja i izdavanja zapovesti.

**Jurišni položaji**, s obzirom na to da su napadi počinjali noću i bez vatrene pripreme, radi tajnosti prilaza napadnim ciljevima i stvaranja iznenađenja, obično nisu određivani. Jedinicama je ostavljena puna samostalnost i inicijativa u podilaženju objektima napada na najbliža odstojanja, bez obzira na rad ostalih kolona i jedinica. Jurišni položaji u našim uslovima označavali su liniju do koje su jedinice mogle prikriveno i neopaženo prići i sa koje su borci bacali bombe i uskakali u rovove (objekte) neprijatelja. Samo kada je pokret ka neprijateljskim položajima bio zaustavljen jakim vatrom ili napad odbijen, linija zadržavanja i prileganja jedinica označavala je jurišni položaj sa koga su ponavljani juriši.

**Izvođenje napada** u našim uslovima, posebno u početnom periodu rata, imalo je mnoge specifičnosti.

Pošto pokretu napadnih kolona sa polaznih položaja nije prethodila vatrena priprema, kolone su, sa isturenim izviđačima, kretale u napad težeći da što pre i, po mogućnosti, neopaženo priđu neprijatelju na najbliža odstojanja. Jednom pokrenute jedinice dejstvovale su u duhu dobijenog zadatka potpuno samostalno, raz-

vijajući najveću inicijativu. Sačekivanja na određenim linijama ili jurišnim položajima nije bilo. Preduzeti juriš na jednom pravcu značio je signal za sve ostale, a uspeh na jednom pravcu olakšanje za dejstva na drugom.<sup>53</sup>

Ako je bilo postignuto iznenađenje, neprijatelj je najčešće bio paralizan i delimično nesposoban za preduzimanje odgovarajućih protivakcija, a efikasnost njegove vatre znatno je smanjena. U tako stvorenoj situaciji, udar živom silom, bliska borba, prsa u prsa, i vatra iz svih raspoloživih vatrenih sredstava sa najbližih odstojanja imali su odlučujući značaj za dalje širenje napada i postizanje uspeha.<sup>54</sup>

U daljem toku napada, postignuti početni uspesi šireni su po frontu i dubini. Utvrđene tačke, rovovi, bunker i žičane prepreke zaobilazili su se, kad god je to bilo moguće, provlačenjem kroz slabije branjene i tučene međuprostore. Ako to nije bilo moguće, bombaška (često nazivana i jurišna) odeljenja, potpomažući se raznim improvizovanim sredstvima, uništavala su posade u njima.<sup>55</sup> Kod pojedinačnih neuspeha, nezauzeti bunker i obično su bili blokirani manjim snagama, a prodor je nastavljan. Opšta težnja je bila da se iskoriste i najmanji uspesi radi širenja prodora u svim pravcima, ne čekajući zauzimanje pojedinih utvrđenih tačaka, koje su širenjem uspeha postupno uništavane, ili su se posade same predavale. A dešavalo se da su se posade u takvim utvrđenjima branile do kraja.

Napad nikad nije preduziman samo na jednom pravcu, već je bio kombinovan sa napadnim dejstvima na nekoliko manje važnih pravaca. Opšti uspeh napada često je zavisio od postignutih uspeha na tim — manje važnim pravcima. Kad je to bilo ostvareno, odbrana neprijatelja posle kraćeg ili dužeg otpora, obično je bila dezorganizovana i napad se završavao s njenim velikim gubicima. Razume se, u takvim situacijama neprijatelj je nastojao da se izvuče, i u tome je skoro redovno uspevao, jer je izostajalo gonjenje od strane naših jedinica.<sup>56</sup>

Za napade naših jedinica u to vreme može se reći da su retko kad bili odsudni, s ciljem da se uspeh postigne po svaku cenu, jer su se za to vrlo retko imale na raspolaganju odgovarajuće snage i sredstva, a težilo se, po pravilu, izbegavanju većih gubitaka. Retki

<sup>53</sup> Vreme početka napada smatrao se pokret jedinica sa polaznih položaja, koji je obično trebalo da počne istovremeno za sve jedinice, mada je, ponekad, početak napada pojedinih kolona određivan, prema planu, i nešto kasnije, posle ostvarenih delimičnih uspeha i jačeg angažovanja neprijatelja na određenom pravcu.

<sup>54</sup> Celokupno pešadijsko naoružanje, a često i laka artiljerijska brdska oruđa, korišćeni su za neposredno dejstvo sa najbližih odstojanja.

Ta odeljenja, jačine 3—5 boraca, snabdevena bombama odabrana su od najhrabrijih boraca, mahom dobrovoljaca, pred početak napada iz čete, rede iz vodova, a njihov broj zavisio je od predviđenih potreba; birani su, obično 2—4 odeljenja iz četa.

<sup>50</sup> U uslovima brojčane i tehničke inferiornosti naših jedinica, duža gonjenja skoro nikad nisu ni preduzimana, pošto u takvim uslovima nisu ni mogla biti naročito efikasna.

slučajevi okruženja i pokušaji proboja jedinica iz okruženja predstavljaju obično odsudne napade u tom periodu.

Načelno se težilo da se napadni ciljevi postignu sa što manje gubitaka. Ako u prvom naletu nije bilo postignuto puno iznenađenja i ako u toku napada (obično noću) nisu bili ostvareni značajniji rezultati, zbog jake i organizovane neprijateljske odbrane, napad je prekidan. Prekid borbe i izvlačenje iz dodira sa neprijateljem, u takvim slučajevima, vršen je pod zaštitom najviše angažovanih delova, koji su produžavali napad, nastojeći da omoguće glavnim snagama da se izvuku sa što manje gubitaka.

Bilo je, međutim, slučajeva kada su, zbog nedovoljnih obaveštajnih podataka o neprijatelju i zemljištu, preduzimani napadi kada za to nisu postojali odgovarajući objektivni uslovi, što je, sem neuspeha, dovelo i do većih gubitaka.

Produženi napadi, koji su ponekad i duže trajali, bili su posledica ostvarenih značajnih uspeha i izgleda da se, ubacivanjem novih jedinica, postignu postavljeni ciljevi. Tada je izvođenje napada usledilo iz neposrednog dodira sa neprijateljem.

Demonstrativni napadi manjim ili većim snagama, s ciljem uznemiravanja, angažovanja i razvlačenja neprijateljskih snaga i odvlačenja njihove pažnje sa glavnih pravaca i objekata napada, bili su stalna borbena praksa naših jedinica i izvođeni su skoro redovno kada su preduzimani napadi širih razmera.

Demonstrativne napade, ili vršenje pritiska, kako se to često nazivalo, izvodile su za to posebno određene jedinice, nezavisno od izvođenja i toka glavnog napada. Način izvođenja tih dejstava bio je, u osnovi, sličan izvođenju svakog drugog napada, s tim što je demonstrativnim napadima obuhvaćen jako širok front, radi stvaranja utiska o većim i brojnijim snagama. Stepeng angažovanja u tim napadima zavisio je od važnosti koja im je pridavana. U svakom slučaju, izvesni delovi jedinica jače su se angažovali da bi se kod neprijatelja stvorio utisak veće odsutnosti. U slučajevima postizanja delimičnih uspeha na pojedinim odsecima, jedinice su se zadržavale na dostignutim linijama, dokle je to bilo potrebno, ili su se, u slučajevima jače intervencije neprijatelja, povlačile pod borbom, angažujući neprijatelja do izvršenja glavnog zadatka.

U red demonstrativnih napada manjeg obima mogu se uvrstiti i češća ubacivanja (infiltriranja) manjih delova (odeljenja i vodova) koji su, koristeći međuprostore u neprijateljskom borbenom poretku, obično preko teško pristupačnog zemljišta i noću, uznemiravali neprijatelja i stvarali zabunu u njegovom borbenom poretku, naterujući ga, pored ostalog, i na otkrivanje spstvenog rasporeda.

## bj *Odbrana*

Ovaj vid borbenih dejstava nije odgovarao specifičnim uslovima u kojima su naše jedinice morale da rešavaju borbene zadatke. Zbog toga je smatran kao izraz nužde i primenjivan je pretežno kada je bio nametnut od strane neprijatelja.

Izrazito pešadijske i male snage, s nedovoljnim sredstvima, posebno u naoružanju i municiji, nisu bile kadre da se snagom vatre i pogodnostima zemljišta i njegovog fortifikacijskog uređenja frontalno suprotstavljaju neprijatelju i uspešno, za duže vreme, odbijaju njegove napade. Iz tih razloga uvek se težilo, kad god je to bilo moguće, da se izbegne kruto vezivanje jedinica za zemljište i njihovo izlaganje neprijateljskoj vatri sa zemlje i iz vazduba, kako bi se paralisale mogućnosti neprijatelja da im, nadmoćnošću snaga i sredstava nametne borbe na ograničenim prostorima i tako ih okruži i uništi.

Vodeći računa o specifičnim uslovima pod kojima su dejstvovale naše jedinice, našoj odbrani su se mogli postavljati skromniji i ograničeni ciljevi i zadaci. U nedostatku osnovnih elemenata za uspešnu odbranu (nadmoćnosti vatre, fortifikacijske organizacije zemljišta i ešeloniranje snaga po dubini), ona je pretežno izvođena s ciljem da se na pogodnim zemljišnim linijama i tačkama vatrom sa najbližih odstojanja, a naročito aktivnim dejstvima na bokove i u pozadini, neprijateljski napad uspori, a po mogućnosti i zadrži za izvesno vreme, dok se ne stvore povoljni uslovi za izvlačenje snaga ispod neprijateljskog udara i dejstva prenesu na druga, za neprijatelja manje očekivana područja.

Prema tome, odbrana naših jedinica retko se karakterisala većom upornošću, već je imala pretežno manevarski karakter i vođena je, najčešće, za dobitak u vremenu. Ponekad, za određene jedinice u okviru opšteg zadatka odbrana je imala i karakter veće ili manje upornosti ali, u celini, sem u slučajevima kada se to nije moglo izbeći, nikad nije bila odsudna.

Manevarska odbrana u našim uslovima odlikovala se velikom elastičnošću, manjom ili većom upornošću (zavisno od zadataka) i, posebno, velikom aktivnošću prema bokovima i u pozadini neprijatelja. Kao takva, ona se pretežno vodila po pravcima, na širokom frontu, često taktički i vatreno nepovezana, plitka (nedostatak rezervi) i fortifikacijski neorganizovana, sa izuzetkom manjih zaprečavanja i rušenja na pojedinim pravcima. Nedostatak fortifikacijskog uređenja ublažavao se izborom pogodnih linija i tačaka na zemljištu kao oslonaca za otvaranje vatre sa najbližih odstojanja. Pri tome se ispoljavao određeni stepen upornosti i elastičnosti, a naročito neprekidna aktivnost i manevar, ma i najmanjim snagama. Shodno tome, i borbeni poredak (raspored) naših jedinica u odbrani bio je dosta jednostavan.

Brigada (odred), kad je dejstvovala skupno, dobijala je odbrambeni odsek (ponekad nazivan i sektor), koji je zatvarao jedan do dva a eventualno i više pravaca. Pri izboru i dodeljivanju odseka težilo se posedanju takvih zemljišnih tačaka i linija koje su, po svom topografskom stvoru, pružale maksimalne mogućnosti za upotrebu pešadijskog naoružanja i kanalisanje neprijatelja na uže pravce, na kojima je mogla doći do punog izražaja pokretljivost i Udarne snaga naših jedinica sa najbližih odstojanja.

Bataljoni, bilo da su dejstvovali samostalno, bilo u okviru brigade (odreda), dobijali su rejone za odbranu, ka kojih su zatvarali jedan pravac neprijateljskog nadiranja.

Po dubini, borbeni poredak u odbrani obuhvatao je prostor na kome su bile raspoređene jedinice prvog borbenog ešelona (uključujući i delove borbenog obezbeđenja) i, eventualno, opšta rezerva, ukoliko je bila određena. Mada je opšta rezerva, zbog nedostatka snaga, rede obrazovana, bataljoni i čete skoro redovno su imali svoje manje rezerve: bataljon obično do čete, a čete jedan, a ponekad i dva voda. Rezerve su često, pored svog osnovnog zadatka, korišćene i za izvođenje aktivnih dejstava na bokovima neprijateljskog napadnog poretka.

Kada je odbrana imala karakter veće upornosti, što je bio redi slučaj, odbrambeni poredak po dubini sastojao se od:

1. — od *linije izviđačko-osiguravajućih delova*, koju su obično činile pokretne patrole ili postavljene zasede, jačine odeljenja do voda. Njih su ispred svojih odbrambenih odseka najčešće upućivali bataljoni, ali i čete, kada su se nalazile na zasebnom, izdvojenom, odseku odbrane. Prema tome, ta linija nije predstavljala neprekidan osiguravajući zastor, već je obuhvatala pogodne zemljišne tačke, koje su pružale dobre uslove za osmatranje i kontrolu zemljišta na pojedinim pravcima, kao i mogućnosti za iznenadna kratkotrajna dejstva u pogodnim okolnostima. Odstojanje pokretnih delova, kao i postavljenih zaseda, od položaja jedinica prvog borbenog ešelona zavisilo je od potreba i konfiguracije zemljišta i bilo je vrlo različito.

2. — od *glavnog odbrambenog položaja*, na kome su raspoređivani bataljoni prvog borbenog ešelona. Bataljonski rejoni za odbranu posedani su grupno, po sistemu otpornih tačaka (po dve do tri na bataljon). Dubina položaja prostirala se preko linije četnih rezervi i završavala sa položajima bataljonskih rezervi. S obzirom na to da su odstojanja tih rezervi bila veoma različita, to je i dubina glavnog odbrambenog položaja bila različita.

3. — od *položaja opšte rezerve*, ako je bila obrazovana. Ovaj položaj, upravo prostorija, na kojoj su bile razmeštene jedinice koje su sačinjavale rezervu, nalazio se na težištu odbrane, odnosno na pravcu na kome se pretpostavljalo da će neprijatelj ispoljiti najjači pritisak. Položaj je služio kao oslonac za aktivna dejstva i eventualni prihvat jedinica prvog borbenog ešelona u slučaju povlačenja.<sup>57</sup> Prema tome, i dubina odbrambenog položaja brigade (odreda) bila je, zavisno od rasporeda jedinica u odbrambenom poretku, obično mala (3—5 km, a ponekad i manja).

Odbrambeni rejoni bataljona u sastavu brigade i četa u sastavu bataljona bili su, više ili manje, prostorno razdvojeni. Težilo se

<sup>57</sup> Ovaj se položaj, zbog izostanka bilo kakvog fortifikacijskog uređenja uopšte, nije posedao, već su jedinice rezerve bile raspoređene na određenoj prostoriji, uključivši i sela i zaseoke, ukoliko ih je bilo, radi boljeg odmora. Međutim, linija položaja, koju su ove jedinice, po potrebi, zauzimale u vezi sa zadacima, redovno je određena zapovešću i sa njom su bile upoznate sve jedinice.

da se, naročito rejonu bataljona, naslone na teže pristupačne delove zemljišta, na kojima je postojala manja verovatnoća probijanja neprijatelja jačim snagama. Međuprostori između četa u rasporedu bataljona bili su manji i obično su osmatrani i kontrolisani od strane manjih patrola, koje su upućivale čete prvog borbenog ešelona.

Kad je brigada (odred) zatvarala i branila samo jedan osnovni pravac, rejonu bataljona su bili bliži, a međuprostori su kontrolisani patrolama ili su posedani manjim delovima.<sup>58</sup>

Širina odbrambenog odseka brigade zavisila je od dobijenog zadatka, broja pravaca koje je zatvarala, angažovanih bataljona u prvom borbenom ešelonu i konfiguracije zemljišta. S obzirom na malobrojnost jedinica, u odnosu na neprijatelja i potrebe da se makar manjim snagama zatvore svi pravci neprijateljskog nadiranja, odbrana po frontu bila je široka, a po dubini plitka. To je uticalo i na širinu odbrambenih rejona bataljona i četa, što nije podlegalo nikakvim određenim normama i u raznim situacijama bilo je dosta različito. U svakom slučaju, ti rejonu su bili znatno širi nego u normalnim uslovima.

Mada pretpolje, s obzirom na uslove pod kojima je organizovana i izvođena naša odbrana, nije određivano niti posedano, njegovu ulogu i zadatke često je primao na sebe široko razvijen sistem zaseda na pravcima neprijateljskog nastupanja. Mesta, jačinu i zadatke tim zasedama određivali su obično štabovi brigada (odreda), na osnovu procene verovatnih pravaca neprijateljskog nadiranja.

Ulogu zadržavanja, usporavanja i nanošenja gubitaka neprijatelju u zoni njegovih priprema i dejstava, naročito u toku podilaženja i razvoja njegovog napadnog poretka, vršile su na većoj dubini i one partizanske jedinice koje su se, inače, nalazile slobodne i manje angažovane na područjima koji su pružali povoljne uslove za dejstva na bokove i pozadinu neprijatelja, iako neposredno nisu bile uključene u sistem odbrane.

Tako organizovana odbrana, postavljena po pravcima i zasnovana na grupnom sistemu u najširem smislu, sa fortifikacijski neorganizovanim odbrambenim odsecima i otpornim tačkama,<sup>59</sup> velikim međuprostorima i malim rezervama, bila je male dubine i snage da bi se neprijatelju mogla suprotstaviti za duže vreme. Zbog

<sup>58</sup> Veliki međuprostori, u stvari spojevi između bataljona, bili su slaba strana naše odbrane, ukoliko se nisu naslanjali na prirodne prepreke. Zbog toga su bili česti slučajevi pokušaja neprijatelja da pocepa odbranu prodorom motorizovanih delova komunikacijama, u čemu je češće uspevao, ako nisu bila izvršena zaprečavanja i rušenja na većoj dubini.

<sup>59</sup> Iako fortifikacijska organizacija položaja, zbog potpune oskudice u sredstvima za tu svrhu, uopšte nije vršena, nastojalo se da se izborom prirodnih tačaka, zaklona i preimućstva zemljišta što potpunije iskoriste. Sem toga, pojedini borci, odeljenja i posluge težih oruđa podešavali su i pojačavali prirodne zaklone, priručnim materijalom (kamen, zemlja, drvo) ili su od istog materijala izrađivali improvizovane zaklone (mitraljeska gnezda, manja skloništa i si.). Međutim, naviknuti na isključivo ofanzivna dejstva, naši borci i jedinice sporo su uviđali koliko je utvrđivanje važno i korisno, iako su u tom smislu često izdavana uputstva i naređenja.

toga se morala oslanjati na pogodnosti koje je pružalo zemljište za izvođenje aktivnih dejstava sa uzastopnih linija. To je bio jedini način da se neprijateljevo nadiranje uspori i zadrži i da mu se pri tome nanese što veći gubici, sačuvaju sopstvene snage i obezbedi potrebno vreme za njihovo izvlačenje ispred glavnog udara neprijatelja.

Izvođenje odbrane u našim uslovima obilovalo je, takođe, nizom specifičnosti. S obzirom na izrazitu superiornost u naoružanju i tehnici, neprijatelj je težište svojih napadnih dejstava i glavne snage usmeravao u zone komunikacija, sa težnjom da u njihovom zahvatu ovlada dominirajućim linijama i tačkama, koji bi mu omogućili ne samo bezbednost i neprekidnost saobraćaja nego i cepanje naše odbrane i uništavanje naših snaga po delovima. Takvim njegovim nastojanjima bila su određena i dejstva njegovih jedinica na pomoćnim pravcima, koja su takođe bila usmerena na pojedine pravce — staze, koji su, više-manje, omogućavali pokret jedinica i transporta, snabdevanje i vezu po frontu i dubini. Orijehtišući se tako, uglavnom, u zahvatu komunikacija, neprijatelj se lišavao preimućstva manevra, što je često imalo za posledicu ograničavanje i sužavanje njegovih napora i smanjivalo mogućnosti za uništavanje naših snaga.<sup>60</sup>

Zbog toga je zadržavanje, usporavanje i ometanje neprijateljevog nadiranja u zahvatu komunikacija, dok se još nalazio daleko od postavljenih ciljeva napada, imalo prioritetan značaj u našoj odbrani. Tu ulogu, kako je ranije navedeno, često su primale na sebe partizanske jedinice koje su se inače nalazile na tim područjima ili su po zadatku, s obzirom na manju udaljenost, bile prema tom prostoru orijentisane.

Prethodno izvršena rušenja i zaprečavanja,<sup>61</sup> manjih ili većih razmera, i aktivna dejstva tih jedinica, zasnivana u prvom redu na najširoj primeni zaseda, prepada i ispada, naročito na tačkama koje su neposredno dominirale komunikacijama, znatno su pojačavali odbranu i mogućnosti njenog elastičnog izvođenja na većoj dubini. Ta su dejstva izvođena pretežno noću, u najtežim zemljišnim i atmosferskim uslovima. Ukoliko su bila planski organizovana i sa odgovarajućim snagama izvođena,<sup>62</sup> imala su i karakter nasilnog izviđanja, pa su naterivala napadača na preuranjen razvoj snaga i otkrivanje svog rasporeda, jačine, sastava i namera. Tim su se dejstvima nanosili gubici neprijateljskim jedinicama i izazivali nesi-

<sup>60</sup> Međutim, zbog pogrešne provenie pravaca nadiranja neprijatelja i krutog vezivanja za zemljište naših inače malih snaga, dešavalo se da je neprijatelj uspevao da prodorom na pravcima gde se nije očekivao izmanevriše našu odbranu i jedinicama nanese osetne gubitke.

<sup>61</sup> Naše mogućnosti za obimnija rušenja i zaprečavanja bile su u to vreme veoma male.

Treba napomenuti da se, zbog skoro stalnog nedostatka snaga i sredstava, teškoća u održavanju veze i organizaciji sadejstva po vremenu i prostoru, a i zbog slabe naviknutosti jedinica na usklađena dejstva, tako izgrađeni sistem usporavanja neprijateljskog pokreta na većoj dubini retko mogao potpuno realizovati, što se, naravno, negativno odražavalo na mogućnosti i čvrstini odbrane u celini.

gurnost i strah od iznenađenja, naročito noću, kada one, zbog inferiornosti u tim uslovima, skoro nikada nisu bile aktivne.

Neprijatelj je, u takvim situacijama, pred položaje naše odbrane često dolazio premoren, neispavan, nesređen, nesiguran, pa je za grupisanje snaga na polaznim položajima i za izviđanje i osmatranje trošio mnogo vremena i sredstava. Sem toga, neprekidno uznemiravan, naročito na bokovima i u pozadini, bio je prinuđen da za obezbeđenje izdvaja znatan deo snaga.

Obezbeđujući dalji pokret artiljerijskom vatrom, koja, zbog rastresitog rasporeda naših jedinica, nije imala odgovarajućeg efekta, neprijatelj je, nailaskom pred liniju borbenog osiguranja, dočekivan najjačom vatrom osmatračko-izviđačkih delova, koji su se postepeno, po meri neprijateljskog nadiranja, naizmenično i pod borbom povlačili ka prednjem kraju odbrane.<sup>63</sup> To je neprijatelja duže zadržavalo i pojačavalo njegovu opreznost jer, s obzirom na izloženost svojih jedinica našim dejstvima u toku pokreta i podilaženja, skoro nikad nije mogao sa sigurnošću da predvidi liniju našeg najjačeg otpora.

Do izbijanja neprijatelja na najbliža odstojanja, jedinice prvog borbenog ešelona najčešće nisu otvarale vatru. Tek tada je neprijatelj stavljen pod neposrednu blisku vatru raspoloživog naoružanja, uključujući i artiljerijska oruđa, ukoliko ih je bilo. Upravo s tim, pojedina odeljenja provlačila su se kroz međuprostore neprijateljevog borbenog poretka i dejstvovala na njegova krila i bokove iznenadnim udarom bombama i borbom prsa u prsa, a zatim su prekidala borbu i povlačila se, da bi potom drugi delovi to isto ponovili na drugim ešelonima i linijama.

Jedinice prvog borbenog ešelona, zavisno od naređenog stepena upornosti, dočekivale su neprijatelja na svojim položajima bombama i vatrom sa najbližih odstojanja, a zatim se postepeno, pod zaštitom vatre povlačile na sledeću liniju.

Kad je za odbranu nekih linija i položaja bila predviđena veća upornost, a neprijatelj je uspeo da njima ovlada, nastojalo se da se protivnapadima povrate ti položaji, ne dajući neprijatelju vremena da se na njima sredi i organizuje. U takvim slučajevima, prema neprijatelju je ostavljan tanji zastor sa fronta, a sve ostale snage, jedinice ili njihov veći deo, izvlačene su i rokirane prema određenom pravcu protivnapada, koji je redovno izvođen na krila i bokove neprijateljevog borbenog poretka.

Ukoliko protivnapad ne bi uspeo, a situacija i postavljeni zadatak su zahtevali da se izgubljeni položaji povrate, jirotnapad je ponavljan, obično noću, kako bi se izbegli veći gubici. Izgledi na uspeh u takvim slučajevima bili su manji ukoliko je neprijatelj uspeo da se sredi na zauzetim položajima i organizuje vatru. Zbog toga su protivnapadi za vraćanje zauzetih položaja vršeni samo u izuzetnim slučajevima.

U slučaju k\_r\_a\_j odbrane, u uslovima njene male dubine, naročito kod manjih jedinica, poklapao se sa položajem prvog borbenog ešelona, na kome je raspoređivan najveći deo, a ponekad i cela jedinica, i sve raspoloživo teško naoružanje.

Odbrambene borbe su se nastavljale na uzastopnim, predviđenim, a često i u toku borbe određenim linijama i položajima. Prekid borbe i povlačenje sa položaja danju načelno su izbegavani, a dopuštali bi se samo pod jakim pritiskom neprijatelja. Inače, kad god je za to bilo mogućnosti, prekid borbe i izvlačenje izvođeni su kad padne mrak, s tim što se prema neprijatelju ostavljao tanki zastor obezbeđujućih delova. Izvlačenje iz borbe noću obavljalo se relativno lako, bez pritiska neprijatelja, koji je u to doba dana najčešće bio neaktivan.

Pojedini manji delovi, koji su u toku neprijateljskog napada uspeli da se održe na svojim položajima, ili ih je neprijatelj u toku napada obišao, zadržavali su se na položajima dokle god im je to bilo moguće bez većih gubitaka; zatim su se, u manjim grupama, provlačili kroz raspored neprijatelja i vraćali u jedinice. Ako je bila predviđena uporna odbrana, ti delovi, uklinjeni u neprijateljski borbeni poredak, služili su kao jak oslonac za aktivna dejstva (protivnapade).

Za zaštitu od artiljerijske vatre, koja je redovno prethodila svakom pokretu neprijatelja, sem rastresitog rasporeda jedinica na položajima i posedanja pogodnih linija koje su donekle štatile i umanjivale dejstvo artiljerije (zadnji nagibi, useci, jaruge i si.), praktikovalo se i izvlačenje jedinica sa položaja u vreme kada su se predviđala jača artiljerijska dejstva, obično u zoru, kada je neprijatelj nastavljao napad. Po završenju artiljerijskoj pripremi i otpočinjanju pokreta neprijatelja, kada je njegova artiljerija prenosila vatru u dubini, jedinice su se vraćale na svoje položaje.

Za borbu protiv niskoletećih aviona upotrebljavala su se sva automatska oružja, najviše mitraljezi, a ponekad i plotunska paljba iz pušaka, ali je efikasnost tog dejstva bila minimalna. Naše jedinice su bile potpuno nezaštićene od dejstva neprijateljske avijacije, pa se izlaz tražio u rastresitom rasporedu, korišćenju pokrivenog zemljišta i, najviše, preduzimanju pokreta i dejstava noću i u lošim meteo-uslovima, čime se smanjivala efikasnost neprijateljske avijacije.

Opšti protivnapadi, s ciljem da se ponovo vrate izgubljeni položaji koje su branile veće jedinice (brigade-odredi), vršeni su izuzetno. To se praktikovalo kada je situacija zahtevala najveću upornost, i kada su to dopuštali objektivni uslovi (zamorenost i istrošenost neprijatelja, pogodni zemljišni uslovi, mogućnost privlačenja i uvođenja novih jedinica). Jedinice koje su (bile angažovane u odbrani ostajale su u dodiru sa neprijateljem sve do predviđenog vremena za početak opšteg protivnapada, koji je, zbog potrebe prikrivenog privlačenja jedinica na određene pravce, najčešće počinjao pred zoru.

Privlačenje novih i rokiranje<sup>4</sup> angažovanih jedinica prema izabranom odseku protivnapada izvršeno je obično u prvi mrak,

<sup>4</sup> Izvlačenje i prebacivanje jedinica sa jednog pravca na drugi u toku izvođenja odbrane ili napada bio je, zbog nedostatka snaga, vrlo čest slučaj u našim borbenim dejstvima, pa se za to bio udomaćio izraz »rokiranje«, koji se često sreće i u našoj borbenoj dokumentaciji.

pod zaštitom jedinica koje su ostajale na dotadašnjim položajima. One su po meri izvlačenja naših jedinica zauzimale širi front i uporedo vršile manje demonstrativne napade radi obmane neprijatelja.

Rokiranje angažovanih jedinica kao i privlačenje novih, završavalo se u toku noći. Izvršenje protivnapada regulisano je kratkim, delimičnim, obično usmenim, zapovestima i naređenjima, zasnovanim na podacima dobijenim izviđanjem i osmatranjem neprijatelja i zemljišta u toku proteklog dana.

S obzirom na malu dubinu odbrane i nedostatak fortifikacijske organizacije zemljišta, koje bi služilo kao oslonac za preduzeta dejstva, opšti protivnapad u takvim uslovima malo se oslanjao na odbrambeni poredak i po svojoj organizaciji je, u stvari, predstavljao novi ili ponovljeni napad. Ostvareni rezultati uglavnom su zavisili od relativne nadmoćnosti, pravilnog izbora pravca napada, tajnosti priprema, iznenađenja i siline udara. Ukoliko se u svemu tome uspeo, postignuti su dobri rezultati — razbijao se neprijateljski napadni poredak, iscrpljivale njegove snage i sredstva i odlagalo produženje napada, što je, u našim uslovima, redovno i bio glavni cilj vođenja odbrambenih dejstava.

Odbrana, kao izuzetan vid borbe u našim uslovima, smatrana je uspešnom onoliko koliko je obebeđivala dobitak u vremenu za izvlačenje jedinica ispod udara nadmoćnih neprijateljevih snaga i stvarala uslove za preuzimanje ofanzivnih dejstava na drugim, za neprijatelja novim, područjima.

Odsudna odbrana širih razmera vršena je samo u slučajevima kada se nije mogla izbeći. Pri njenom izvođenju, osnovna težnja je bila da se što pre stvore uslovi za proboj ili obezbedi manevarski prostor za izvlačenje ispod udara neprijatelja.

Međutim, bilo je slučajeva kada je — zbog nedovoljne obaveštenosti o neprijateljskim snagama i namerama, precenjivanja sopštenih mogućnosti, objektivnih teškoća i sticaja drugih okolnosti, kao i subjektivnih slabosti u radu štabova — preduzimana odsudna odbrana, iako su postojali uslovi da se ona izbegne. U takvim slučajevima, zbog nadmoćnosti neprijatelja, odbrana je, skoro redovno, bila bezuspešna i skopčana sa velikim gubicima.

### *c) Borebna dejstva na komunikacijama*

U okviru borbenih dejstava naših jedinica ovladavanje, zatvaranje, rušenje i odbrana komunikacija i objekata na njima poseban su značaj imali od samog početka ustanka. Taj značaj je proizlazio iz okupacionog sistema neprijatelja, koji se, kao uvek i svuda, oslanjao na komunikacije — na osnovu za osiguran i neometan saobraćaj na kopnu, rekama i moru.

Ometanje tog najosetljivijeg nerva okupatora, postao je jedan od osnovnih zadataka partizanskih jedinica. Prvi začeci takvih dejstava javljaju se u vidu manjih ili većih diverzija po gradovima, većim naseljenim mestima, važnim drumskim i željezničkim saobraćajnicama i objektima na njima, kao i neprijateljskim transpor-

tima duž komunikacija. Ometanje i prekidanje neprijateljskog saobraćaja diverzantskim i sabotažnim dejstvima zapaženi su gotovo širom Jugoslavije. Ponegde, gde je ustanak bio u začetku, diverzije na komunikacijama se javljaju kao prvi vid oružane borbe protiv okupatora. One prethode većim borbenim dejstvima. Docnije, s razvojem ustanka i narastanjem partizanskih jedinica, diverzije su dobile sekundaran — pomoćni karakter.

Veća i složenija dejstva partizanskih jedinica za uništavanje žive sile i tehnike okupatora, te zauzimanje naseljenih mesta i stvaranje slobodnih teritorija zahtevala su ne samo lokalna rušenja nego i ovladavanja komunikacijama radi njihovog sigurnog držanja kao nužnog preduslova za postizanje postavljenih ciljeva. Komunikacije su, prema tome, dobile prvorazredan značaj za obe protivničke strane, pa su se i borbena dejstva u tom periodu pretežno izvodila u užim ili širim zonama u zahvatu komunikacija.

Akcije lokalnog značaja, radi rušenja i uništavanja pojedinih objekata na komunikacijama i posada koje su ih obezbeđivale, vršene su u sklopu opštih borbenih dejstava i nezavisno od njih.<sup>65</sup>

Rušenja komunikacija i objekata širih razmera preduzimala su se radi presecanja i zatvaranja pojedinih pravaca pri izvođenju borbenih dejstava (napada, odbrane). Za te zadatke upotrebljavani su pionirski vodovi, gde ih je bilo, i to samo za rušenje i onesposobljavanje važnijih objekata na komunikacijama. Kada je bilo potrebno, pionirski vodovi ili odeljenja su ojačavani borcima za izvršenje obimnijih radova.

Rušenja i zaprečavanja puteva i željezničkih pruga na većim deonicama vršena su obično fizičkom snagom jedinica i mesnog stanovništva, sa priručnim materijalom (asovi, pijuci, budaci i si.). Putevi su prekopavani na pogodnim mestima (useci, strmi nagibi, jaruge, kanali) ili su zarušavani i zatrpavani kamenjem i drugim materijalom na većim dužinama. Pri rušenju i zaprečavanju komunikacija na većim deonicama, retko je upotrebljavan eksploziv, jer ga nije bilo dovoljno; raspoložive količine čuvane su za rušenje važnijih objekata. Ponekad, zbog nedostatka radne snage i vremena, drumovi su zaprečavani i ostalim priručnim sredstvima (nabacivanjem balvana, izradom zaseka i slično).

Željezničke pruge su se rušile, uglavnom, rastavljanjem i odvaljivanjem šina običnim alatom i priručnim sredstvima. Odvaljene šine i pragovi odnošeni su i bacani na udaljenija nepristupačna mesta Kjaruge, reke, urvine itd.).

Zaprečavanje veštačkim sredstvima (nagazne mine, žične i ostale prepreke) nisu se koristila, iz prostog razloga što je retko koja

<sup>65</sup> Nezavisna, izolovana dejstva na pojedine saobraćajne objekte željezničke i auto-transporte, radi ometanja i prekida saobraćaja i nanošenja gubitaka neprijatelju u ljudstvu i materijalu, bila su naročito razvijena i primenljivana na teritoriji Glavnog štaba Hrvatske, koji je imao pod svojom neposrednom komandom posebne (izdvojene) diverzantske jedinice. Diverzantske grupe, ojačane manjim jedinicama radi neposrednog obezbeđenja, vrlo su umešno i vešto rušile mostove, tunele, poštansko-telegrafske i željezničke instalacije. Rušeći kompozicije i transporte na komunikacijama, one su nanosile neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i materijalu.

jedinica i retko kad raspolagala tim sredstvima i to u neznatnim količinama.

Skromna sredstva kojima su jedinice raspolagale, male količine eksploziva i ograničeno vreme zbog brzih intervencija neprijatelja, često su imali za posledicu da su rušenja i zaprečavanja izvršavana polovično, pa ih je neprijatelj raspoloživom tehnikom relativno brzo otklanjao.

Rušenja i zaprečavanja komunikacija, koja su izvođena na slobodnoj teritoriji, s ciljem zadržavanja i usporavanja eventualnog neprijateljskog nadiranja, solidnije su rađena jer je za to bilo više mogućnosti. Međutim, i ona, ukoliko komunikacije nisu bile jače i upornije branjene, nisu mogla za duže vreme da odole neprijateljskim specijalizovanim jedinicama i njihovim tehničkim sredstvima.

Zauzimanje i rušenje važnih objekata na putevima i željezničkim prugama, koji su bili solidno utvrđeni, jače posednuti i planiski branjeni vatrom, rede su uspevali zbog nedostatka težih oruđa za neutralisanje vatrene izvora neprijatelja. Međutim, prilikom napada i rušenja takvih objekata, uspeh nije izostao kada je bilo postignuto iznenađenje.<sup>66</sup>

Napadna dejstva radi ovladavanja, presecanja i prelaska preko komunikacija potpuno su odgovarala ofanzivnom duhu, velikoj pokretljivosti, manevarskoj sposobnosti i, u vezi s tim, mogućnostima postizanja iznenađenja, pa su naše jedinice takve zadatke rešavale dosta uspešno. Ovaj period obiluje mnoštvom takvih dejstava — presecanje, prelazak i ovladavanje komunikacijama postali su ustaljena borbena praksa jedinica, koja se skoro redovno završavala uspešno i sa malim gubicima.

Odbrambena dejstva u zahvatu komunikacija, radi njihovog zatvaranja i dužeg držanja pod pritiskom neprijatelja, bila su, u našim uslovima, skopčana sa velikim teškoćama koje su proizlazile:

— Zbog malih mogućnosti naših jedinica da raspoloživim materijalnim sredstvima brzo izvrše temeljita rušenja na većim deonicama, koja bi za duže vreme bila prepreka nadiranju neprijateljske motorizacije duž komunikacija;

— Zbog srazmerno malih snaga, koje su se mogle odvojiti u tu svrhu, i nedostatka protivoklopnih oruđa i sredstava za dublje ešeloniranje duž komunikacija; pešadijskim naoružanjem nije bilo moguće da za duže zadrži neprijateljska motorizacija pred izrađenim preprekama<sup>67</sup>;

<sup>66</sup> Najveća i najuspešnija akcija bio je ranije pomenuti napad Udarne grupe brigada, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, početkom jula 1942. na pruzi Sarajevo—Konjic. S obzirom na ostvareno puno operativno iznenađenje i apsolutnu nadmoćnost snaga, rušenja pruge i unaštenje instalacije i objekata na dužini od oko 40 km izvedeni su dosta temeljito. Neprijatelju je trebalo dva meseca napornog rada za uspostavljanje redovnog saobraćaja na pruzi.

<sup>67</sup> Ispoljenom ličnom hrabrošću i dovitljivošću boraca i starešina — koji su sa ponekom flašom benzina, a vrlo često i bez toga, iskakali pred tenkove i, iz neposredne blizine, atumatskim oružjem ili bombama gađali u otvore na tenkovima, ili se na njih peli i uništavali posadu — nije se mogla obziljnije ugroziti superniornost neprijateljskih motomehanizovanih jedinica i naterati ih na povlačenje.

— Zbog male dubine odbrane uopšte i teškoća u održavanju veze i organizaciji sadejstva, nedovoljnog iskustva u izboru pogodnih taktičkih objekata po dubini i njihovog posedanja, makar i malim snagama, a ponekad i zbog nebudnosti jedinica, naročito posle izdržanih velikih napora i borbi.<sup>68</sup>

[Zbog svega toga neprijatelj je često uspevao da brzo raščisti izvršena rušenja, pod zaštitom vatre iz tenkova, i da ostvari brze prodore i iznenadi naše jedinice. To je, ujedno, bio gotovo i jedini način iznenađenja koje je neprijatelj uspevao da priredi našim jedinicama.

U vezi sa izloženim, može se reći da zatvaranje i odbrana komunikacija za duže vreme, kao i odbrana uopšte, nije odgovarala mogućnostima naših jedinica, i pored velikog značaja koji je imala, naročito pri odbrani slobodnih teritorija i u napadima na naseljena mesta. U našim uslovima, komunikacijama je bilo mnogo lakše ovladati, nego ih duže držati.<sup>69</sup>

#### *d) Borbe --a naseljena mesta*

Naseljena mesta, uporedo sa komunikacijama, bila su glavni oslonci neprijateljskog okupacionog sistema. Nalazeći se na važnijim komunikacijama, raskrscima i čvorovima drumova i željezničkih pruga, duž važnijih rečnih tokova, sa industrijskim, trgovačkim, ekonomskim, kulturnim i ostalim objektima, naseljena mesta su predstavljala kičmu okupatorskog sistema i imala krupnu ulogu u učvršćivanju nametnutih kvislinških režima. Zbog toga su ona, od početka ustanka, zavisno od snaga, mogućnosti i sepcifičnih prilika, bila objekti napada partizanskih jedinica. Tim pre jer su za razvoj i širenje ustanka imala politički, vojni i ekonomski značaj. U prvom redu, politički, jer je njihovo oslobođenje imalo veliki uticaj na pridobijanje masa, privlačenje novih boraca i jačanje otpora naroda protiv okupatora. U ekonomskom pogledu, naseljena mesta su služila kao skladišta velikih količina oružja, municije, vojne opreme, životnih namirnica i drugih potreba za sve brojnije naše snage, što je često bilo presudno pri određivanju napadnih ciljeva i zadataka jedinicama.<sup>70</sup>

Zauzimanje određenih naseljenih mesta diktirala je i potreba za širenjem i međusobnim povezivanjem slobodnih teritorija. Ona su, naime, po svom vojnom, geografskom i ekonomskom značaju,

<sup>68</sup> Bilo je slučajeva da su jedinice, posle postignutih uspeha, prenebregavale rušenje komunikacija, iako im je to bilo naredeno, ostavljajući da to učine posle predaha, usled čega je bilo i negativnih posledica.

<sup>69</sup> Otuda onako često, ponekad i brzo (kada je neprijatelj ostvario iznenađenje), gubljenje oslobođenih naseljenih mesta i napuštanje slobodnih teritorija, kao i njihovo ponovno zauzimanje nakon povlačenja neprijateljskih motorizovanih snaga sa komunikacija.

<sup>70</sup> Za objekte napada u prvo vreme dolazila su u obzir manja naseljena mesta, a rede i gradovi, zavisno od mogućnosti i potreba.

predstavljala centre prema kojima su gravitirala okolna oslobođena područja. Kao takva, presećala su slobodnu teritoriju i umanjivala njen značaj.

U prvo vreme, dok se ustanak nije razvio, planskog utvrđivanja gradova od strane okupatora uopšte nije bilo, već su, za obezbeđenje pojedinih važnijih objekata, kao i u prilazima, bili mestimično izrađeni rovovi, ograđeni žicom i pojedini kameni ili betonski bunker. Okolina naseljenih mesta nije uopšte utvrđivana ukoliko u njoj nije bilo posebno važnih objekata, koje je trebalo neposredno zaštititi.

Tek od proleća 1942. napadi na naseljena mesta postali su sve češći, naročito posle prodora grupe Udarnih brigada u zapadnu Bosnu, kada je bio zauzet veći broj mesta, i kada su stvorene šire slobodne teritorije. Okupatori su počeli ubrzano i jače utvrđivati naseljena mesta, a kod važnijih centara, čvorova i raskrsnica komunikacija — i njihovu širu okolinu. Većina važnijih naseljenih mesta bila je solidnije utvrđena, a njihova odbrana planski organizovana. Neka naseljena mesta tada su već imala ovakav odbrambeni izgled:

— Liniju spoljašnjih utvrđenja, koju su obično sačinjavali improvizovani zakloni i kameni ili betonski bunker, neposredno ograđeni i međusobno povezani bodljikavom žicom, ponekad i u više redova. Raspored tih utvrđenih tačaka povijao se po zemljištu, Obuhvatajući linije i objekte koji su nudili dobre uslove za osmatranje i dejstvo vatrom na većim odstojanjima. Radi pojačavanja odbrane važnijih naseljenih mesta (gradova), utvrđivana su okolna sela i zaseoci.

— Liniju neposredne odbrane grada, koju su činili solidniji kameni i betonski bunker, međusobno povezani rovovima i ograde od bodljikave žice na svim važnijim prilazima gradu. Raspored bunkera i drugih vatrenih tačaka omogućavao je organizovanu, plansku uzdužnu i unakrsnu vatru celokupnog raspoloživog naoružanja.

— Unutrašnju organizaciju odbrane naseljenog mesta, u kojoj su za odbranu i dejstvo vatrom podešavane i međusobno povezivane solidnije izgrađene zgrade i objekti. Unutrašnju organizaciju odbrane naseljenog mesta koja ranije nije bila predviđena, okupator je izradio na brzu ruku, kada je očekivao napad naših jedinica, a ponekad i u toku samog napada, kada je odbrana na prilazima već bila načeta.

Važniji saobraćajni objekti, ptt-linije i drugo između naseljenih mesta utvrđivani su na pogodnim tačkama zemljano-drvenim ili betonskim bunkerima, sa odgovarajućim manjim posadama, obilno snabdevenim automatskim oružjem i minobacačima.

No, bez obzira na stepen utvrđenosti i jačinu posada za njihovu odbranu, naseljena mesta, kao i komunikacije, bila su slaba strana okupacionog sistema jer, sa izuzetkom većih centara, koji su bili zasićeni trupama, nikada nije bilo dovoljno snaga za njihovu odbranu, niti sredstava za efikasno utvrđivanje. To utoliko pre što je okupator bio u stalnoj neizvesnosti o mestu, vremenu i jačini napada koji je mogao očekivati, i što je, u nastojanjima da se jačim sna-

gama suprotstavi na jednom, slabio svoje snage na drugom području. Te okolnosti i široki neposredni ili slabije posredni međuprostori pružali su mogućnosti da se napadi na pojedina naseljena mesta izvode u vreme koje okupator nije očekivao ili predviđao, što je stvaralo i uslove za postizanje iznenađenja.

Napadi na naseljena mesta, zavisno od veličine, stepena utvrđenosti, jačine posade, raspoloženja stanovništva i ostalih okolnosti, razlikovali su se kako po angažovanim snagama, tako i po načinu izvođenja.

Napadi na manja naseljena mesta (sela, varošice) bazirani su na iznenađenju i izvođeni pretežno iz pokreta. Na osnovi raspoloživih obavestajnih podataka, koji su stavljali u izgled postizanje uspeha bez većih gubitaka, bio je organizovan pokret obično sa većih odstojanja, radi tajnosti i stvaranja uslova za postizanje punog iznenađenja. Pokret danju izvršen je, obično, pokrivenijim zemljištem i slabije prolaznim pravcima, a ukoliko zemljište to nije obezbeđivalo, koristila se isključivo noć. U oba slučaja se težilo da se napad izvede najkasnije pred zoru. Pripreme za napad bile su jednostavne i kratke i uglavnom se svodile na obezbeđenje marševske i borbeno gotovosti. Cilj i zadatak pred polazak saopštavan je samo štabovima i komandama, a preciziranje zadataka i određivanje polaznih položaja za napad obavljano je u toku pokreta, po karti ili na dostignutim tačkama na terenu, koje su omogućavale dobru preglednost i osmatranje. Marševski poredak bio je ujedno i borbeni poredak za napad. Zbog toga se nastojalo da se, usmeravanjem kolona u pokretu, ako ih je bilo više (obično dve), izrazi i način napada, koji je najčešće izvođen sa dva pravca. Sadejstvo kolona po vremenu i prostoru obezbeđivalo se, donekle, određivanjem vremena izbijanja na polazne položaje i vremena početka napada. Na polaznim položajima vršena su kratka dopunska izviđanja, eventualne izmene u borbenom poretku i izdavani dopunski zadaci jedinicama.

U određeno vreme napadne kolone su sa polaznih položaja počinjale pokret i podilaženje naseljenom mestu prikriveno, bez otvaranja vatre, a zatim, bez zastoja i sačekivanja, iznenadno upadale u naselja, otvarajući vatru u pokretu iz svega raspoloživog naoružanja. Ukoliko je bilo ostvareno iznenađenje što je kod manjih naseljenih mesta obično bio slučaj, neposrednim udarom brzo je slaman otpor posada, koje su, obuzete panikom, napuštale naseljeno mesto.

Veća naseljena mesta (gradovi) pružala su neprijatelju veće mogućnosti za otpor. Jača posada, širi prostor, solidnije izrađene kuće i objekti, koji su se brzo i lako mogli podesiti za odbranu, a naročito geografski položaj (raskrsnice komunikacija, povezanost željezničkim prugama itd.), koji je omogućavao brze intervencije iz drugih garnizona, znatno su smanjivali izgled na stvaranje punog iznenađenja. Čak i ostvareno iznenađenje i početni delimični uspesi nisu, zbog iznetih neprijateljevih mogućnosti, bili uvek garancija za proširenje uspeha i postizanje napadnih ciljeva, ako je neprijatelj uspevao da se sredi, i ako je nameravao da se brani do kraja.

Zbog toga su se i pripreme, organizacija i izvođenje napada na veća naseljena mesta bitno razlikovali od napada na manja naselja.

Pripreme su bile detaljnije i duže. Raspoloživi podaci teritorijalne obavешtajne službe o jačini i sastavu posade, fortifikacijskoj organizaciji, raspoloženju stanovništva, jačini okolnih garnizona itd.. proveravani su i dopunjavani podacima koje je trupna obavешtajna služba dobijala izviđanjem ili agenturnim putem od aktivista na terenu i u samom gradu.

U sklopu priprema vršene su i vojno-političke pripreme boraca i starešina, kao i pripreme specijalnih grupa za izvršavanje posebnih zadataka (bombaška i jurišna odeljenja, pionirski i minerski vodovi i odeljenja i dr.).

S obzirom na to da je u tim napadima učestvovalo više jedinica (ponekad i više brigada ili njihovih delova, u sadejstvu sa partizanskim snagama na terenu), da se napad obično organizovao po pravcima (često međusobno udaljenim i orografski odvojenim), i da su se pojedine jedinice predviđene za učešće u napadu često nalazile na različitoj udaljenosti od napadnih ciljeva i objekata — pitanja racionalne i celishodne upotrebe raspoloživih snaga, tajnosti privlačenja jedinica i organizacije sadejstva imala su poseban značaj. Zbog toga su često, radi objedinjavanja i usklađivanja dejstava jedinica angažovanih za napad, prethodno bili obrazovani privremeni, često nazivani, operativni štabovi od pojedinih starešina tih jedinica. Pod njihovim rukovodstvom vršile su se pripreme za organizaciju i izvođenje napada.

Pri organizaciji napada, težilo se da se on izvede koncentričnim dejstvom sa polukružne osnovice, uporedo sa zatvaranjem komunikacija koje izvide prema naseljenom mestu, radi sprečavanja intervencije iz okolnih garnizona, naročito motorizovanih jedinica neprijatelja. U vezi s tim, raspoložive snage su najčešće grupisane u tri dela:

- snage za neposredno izvođenje napada;
- snage za obezbeđenje napada, odnosno za sprečavanje neprijateljske intervencije spolja; na ovim zadacima angažovane su i partizanske jedinice, koje su se nalazile i inače dejstvovala na područjima pogodnim za presecanje i zatvaranje pravaca sa kojih se mogla očekivati neprijateljska intervencija;
- snage za izvođenje demonstracija (ukoliko su one bile predviđene), radi obmane i odvratanja neprijateljeve pažnje od objekta napada i razvlačenja njegovih snaga; i to su često izvršavali partizanski odredi sa svojih područja dejstava, ali su se u tu svrhu izdvajali i manji delovi iz organskog sastava jedinica koje su neposredno angažovane u izvođenju napada.

Odnos i podela raspoloživih snaga za izvršenje zadataka zavisili su od uslova pod kojima se napad izvodio. Obično je za neposredno izvršenje napada bilo angažovano oko polovine raspoloživih snaga, a nekad i više.

Treba napomenuti da su se samo jedinice određene za neposredno izvršenje napada stvarno nalazile pod neposrednom koman-

dom štaba koji je rukovodio napadom, dok su jedinice za obezbeđenje napada i vršenje demonstracija, zbog prostranstva na kome su deystvovala i teškoća u održavanju veze, dobijene zadatke praktično izvršavale, više-manje, samostalno, zavisno od toga koliko su bile udaljene od rukovodećeg štaba. Slično je ponekad bilo i sa napadnim kolonama na pojedinim pravcima, naročito u slučajevima kada za opšte rukovođenje nije bio obrazovan poseban štab, a orografski stvor i razdvojenost pravaca su isključivali mogućnost održavanja veze i organizacije sadejstva.<sup>71</sup>

Jedinice za neposredno izvršenje napada, ako se nisu nalazile u blizini napadnih ciljeva, što je bio čest slučaj, usmeravane su marševima prema objektu napada, sa težnjom da se obezbedi koncentrično deystvo napadnih kolona, bez ikakvih naknadnih pomeranja po frontu. Zbog toga su se marševski pravci poklapali sa napadnim pravcima, a sastav marševskih kolona bio je, u najviše slučajeva i sastav napadnih kolona.

Rejoni prikupljanja pojedinih marševskih kolona, zapravo prostorije na kojima su kolone razmeštane za izvršenja poslednjih priprema, bili su, radi obezbeđenja tajnosti, dosta udaljeni od naseljenog mesta i, po mogućnosti, zaštićeni od ugleda sa zemlje i iz vazduha.

Jedinice za obezbeđenje napada na pojedinim pravcima, dovedene su na isti način na određene prostorije, ako se odranije nisu na njima nalazile i zatvarale pravce eventualnog neprijateljskog prodora. U takvim slučajevima, te jedinice su ostajale na ranijim položajima, izvodeći manja pomeranja (zauzimanja pogodnih tačaka i linija) za predstojeći napad na naseljeno mesto.

Pri organizaciji obezbeđenja napada, tj. zatvaranja i odbrane mogućih pravaca neprijateljske intervencije, težilo se da se položaji za odbranu osiguravajućih delova organizuju na većem udaljenju od naseljenog mesta, kako bi se borbom obezbedilo potrebno vreme i prostor za usporavanje i zaustavljanje neprijateljskog nadiranja. Pri tome se naročito vodilo računa o mogućnostima neprijateljske motorizacije.

Za obezbeđenje napada obično se ostavljao nezatvoren jedan, naročito izabrani pravac, kako bi se neprijatelj, u teškoj situaciji, baš njim naveo na izvlačenje. U tom slučaju, upadao je u ranije postavljene zasede, skrivene na pojedinim pogodnim tačkama u zahvatu komunikacije. Ako je napad izvodila brigada ili jače snage, zasedu je sačinjavao obično jedan, a ponekad i dva bataljona, zavisno od jačine i sastava neprijateljskih snaga za koje se pretpostavljalo da bi tim pravcem pokušale izvlačenje.

<sup>71</sup> Teško prohodno zemljište, orografska razdvojenost marševskih i napadnih pravaca, različita udaljenost jedinica predviđenih kako za neposredni napad, tako i za njegovo obezbeđenje, i za demonstracije, pričinjavali su velike teškoće u organizaciji i izvođenju napada. Zbog toga se često dešavalo da su, usled zadocnjenja, jedinice uvedene u napad po meri pristizanja, a pojedini pravci za sprečavanje neprijateljske intervencije ostajali otvoreni. Slično je bilo i sa demonstrativnim deystvima.

Na pojedinim pravcima, na kojima se ranije nisu nalazile naše jedinice koje bi ga zatvarale i koje je neprijatelj smatrao slobodnim, često su se, radi tajnosti i iznenađenja, jedinice za obezbeđenje po dolasku na prostoriju određenu zadatkom zadržavale na nešto većoj udaljenosti od komunikacije. Položaje su obično posedale neposredno pred početak napada, a ponekad i nešto kasnije. Iz istog razloga, kad god je bilo moguće, u isto vreme su presecane i ptt-linije napadnutog grada radi njegove izolacije od susednih garnizona.

**Borbeni poredak** za napad, koji se u našim uslovima često izjednačavao sa marševskim poretkom, uglavnom je bio obrazovan u rejonima prikupljanja, najčešće pola dana pre početka napada, zavisno od udaljenosti od objekta napada.

Brigada (odred) obično je obrazovala jednu do dve napadne kolone, zavisno od ciljeva koje će napadati, raspoloživih pogodnih pralvaca i širine fronta napada. Sva teža oruđa, uključujući i artiljerijska kada ih je imala, kretala su se u sastavu odgovarajućih napadnih kolona. Ponekad, zbog teško prohodnih delova zemljišta, oruđa koja se u toku pokreta nailazila, oruđa je vukla ili prenosila posluga.

Opšta rezerva obično nije određivana. Međutim, napadne kolone, često su u tu svrhu odvajale manje snage (do 1/6) i obrazovale svoje rezerve.

Pokret napadnih kolona iz rejona prikupljanja prema određenim ciljevima izvodio se sa proračunom da one stignu na polazne položaje 2—3 sata pre početka napada. Ukoliko je zemljište dozvoljavalo prikriven prilazak i duže bavljenje na polaznim položajima, nastojalo se da se pokret izvrši u toku dana i izbijanje jedinica na te položaje usledi 2—3 sata pre pada mraka, kako bi se to vreme iskoristilo za izviđanje i osmatranje.

**Polazni položaji za napad** određivani su obično na nešto većim odstojanjima. S obzirom na skromne snage i sredstva, kao i na potrebu da se upućene napadne kolone kreću prema određenim ciljevima bez dužeg zadržavanja, polazni položaji su služili za kraći predah jedinica, dopunska izviđanja i osmatranja, preciziranje dobivenih zadataka i za eventualne manje korekcije u borbenom poretku. Međutim, iako su ti položaji određivani zapovešću za napad, napadnim kolonama i njihovim delovima je ostavljena sloboda privlačenja što bliže objektima, koliko su to uslovi prikrivenosti i tajnosti dopuštali s tim da početak napada za sve kolone i njihove delove bude jednovremen, tj. u vreme određeno zapovešću.

Prema tome, duže zadržavanje na polaznim položajima nije bilo obavezno; sve je zavisilo od konkretne situacije i, u izuzetno povoljnim uslovima, moglo je izostati.

Napad je obično otpočinjao u prvi mrak ili pre pola noći, rede pred zoru. Za početak je smatrano vreme kad napadne kolone krenu sa polaznih položaja. Ali, ako je neka kolona ocenila da postoje izuzetno povoljni uslovi za početak napada bez dužeg zadržavanja na polaznim položajima, ako je, u vezi s takvom procenom, počela

napad pre određenog vremena, ostale kolone, kad god je to bilo moguće, takođe su počinjale napad pre određenog vremena.

Artiljerijska priprema je vršena samo kada se raspolagalo težim oruđima i sa dovoljnom količinom municije, ali je i u takvim slučajevima, radi postizanja iznenađenja, ponekad izostajala.

S obzirom na koncentrično, terenski razdvojeno kretanje napadnih kolona prema polaznim položajima, njihov je pokret, zbog velikih međuprostora, širine fronta i teškoća u održavanju veze, više-manje bio samostalan, van čvršćeg uticaja štaba koji je napadom rukovodio. Uže sadejstvo i veza napadnih kolona skoro se nikad nisu mogli potpuno ostvariti. Zbog toga se težilo da se to ostvari jednovremenim prelaskom u napad. Tek sa borbenim razvojem jedinica, tešnja veza i sadejstvo, kao i neposredniji uticaj rukovodećeg štaba u izvođenju napada, bili su donekle obezbeđeni.

Takva priprema, organizacija i izvođenje napada na naseljena mesta, uslovljena objektivnim okolnostima i mogućnostima, uglavnom se pozitivno odražavala na razvijanje široke inicijative i samostalnosti jedinica u izvršenju postavljenih zadataka, ali je imala i negativnih posledica. One su se najčešće ogledale u nejednovremenom, preuranjenom ili zakašnjelom početku napada, različito shvaćenoj inicijativi, potcenjivanju ili precenjivanju neprijatelja i njegovih mogućnosti i, u vezi s tim, razvlačenju i neracionalnoj upotrebi jedinica.

Prilikom izvođenja napada, kolone su se sa polaznih položaja ubrzano kretale prema određenim objektima, nastojeći da se neopaženo privuku neprijatelju, kako zbog postizanja iznenađenja, tako i zbog štednje municije.<sup>72</sup> Ukoliko su napadne kolone (prvi borbeni ešelon) uspevale da se neprimećeno privuku što bliže objektima, iznenađeni neprijatelj je obično prvi otvarao vatru. Zavisno od jačine i pravca njegove vatre, jedinice su prilegale i kratak predah koristile za orijentaciju i određivanje jačine i pravca te vatre, s ciljem da se otkriju nebranjeni ili slabije posednuti delovi u rasporu neprijatelja i međuprostori koji na njih izvode.

*Jurišni položaji* prilikom napada na naseljena mesta predstavljali su zemljišne linije na kojima su jedinice zbog jake vatre bile prisiljene da se zaustave i sa kojih su, otvarajući vatru iz svih oruđa, kretale na juriš. Njihova udaljenost od neprijatelja zavisila je od toga u kojoj su meri napadne kolone ili njihovi delovi uspevali da se neopaženo privuku napadnim objektima bez otvaranja vatre. U uslovima ostvarenog iznenađenja, jurišni položaji za pojedine jedinice nalazili su se, ponekad, u neposrednoj blizini napadnih objekata, na dohvatačanju bombi i kratkog skoka za neposredan fizički udar. Bilo je slučajeva, naročito na pravcima posednutim sa malim snagama, jer ih je neprijatelj smatrao teško pristupačnim, da su neke jedinice uspevale da neopaženo dospeju do napadnih objekata, bez zaustavljanja na jurišnom položaju.

<sup>72</sup> Vatreći učinak naših jedinica dolazio je do izražaja samo sa postignutim iznenađenjem i silinom udara u bliskoj borbi, jer je nadmoćnost vatre, skoro redovno, bila na strani neprijatelja.

U slučajevima kada je neprijatelj blagovremeno otkrivao pokret napadnih kolona, sa polaznih položaja, on ih je jakom vatrom kočio i prekidao njihov pokret, zadržavajući ih na pojedinim zemljišnim linijama i tačkama. Tada su uzastopne linije sa kojih su jedinice vršile svoje skokove predstavljale, u stvari, uzastopne jurišne položaje.

Pošto su jurišni položaji rede korišćeni za sređivanje i otvaranje najjače vatre, a raspoloživa teža oruđa su dejstvovala raščlanjeno po delovima streljačkog stroja, ti položaji, u našim uslovima, nisu imali većeg značaja i, kao takvi, nisu nikad strogo određivani, već je jedinicama ostavljano da to rade prema situaciji.

Iz iznetih razloga, zavisno od situacije, juriš pojedinih napadnih kolona ili njihovih delova često je otpočinjao u različito vreme, ali je, kao po pravilu, juriš na jednom pravcu bio podstrek i signal ostalima da požure i ne zaostanu. Pojedinačni uspesi delova, koji su uspevali da savladaju prepreke i da se probiju kroz slabije tučene i branjene međuprostore spoljašnje linije odbrane, brzo su proširivani ubacivanjem jurišnih (bombaških) odeljenja i grupa. Pod zaštitom delova koji su se probili u dubinu, bombaška odeljenja i grupe su napadali zaobiđene neprijateljske bunkere i utvrđenja i uništavali posade u njima.

Kada utvrđene vatrene tačke nije bilo moguće obići, uloga bombaških (jurišnih) odeljenja bila je obrnuta. Ona su prva upućivana na pojedine bunkere i utvrđenja i, pod zaštitom vatre pratećih puškomitraljezaca, na isti način su nastojala da neutrališu vatrene izvore i otvore brešu, u koju su zatim upadale desetine, vodovi i čete šireći uspeh po frontu i dubini.

Pojedini zaobiđeni ili, zbog jakog otpora posade nezauzeti bunkeri i utvrđenja, obično su izolovani manjim grupama. Po meri dubljeg prodiranja prednjih delova, te su se posade posle istrošene municije predavale ili su bile uništene.

Spoljašnje linije odbrane naseljenih mesta, ukoliko nisu bile jače utvrđene, savlađivane su za relativno kratko vreme. Slabije organizovane i posednute za odbranu, i sa većim međuprostorima između utvrđenih vatrenih tačaka, one su teško odolevale silini bliskog udara naših jedinica.

Posle proboja spoljašnje odbrane naseljenog mesta, napadne kolone su se kretale bez zadržavanja, ostavljajući, po potrebi, manje delove za uništavanje eventualnih preostalih nezauzetih vatrenih tačaka. Pri tome se težilo da se zabuna neprijatelja, nastala probijanjem spoljašnje odbrane, iskoristi za brzo prodiranje, ma i manjim snagama, u slabije branjene periferne delove grada.

Upadanje (infiltracija) pojedinih delova i njihova borba u samoj unutrašnjosti grada, bez obzira na to da li je na ostalim napadnim pravcima postignut uspeh, bio je čest slučaj pri napadima na naseljena mesta. Kao takav, ušao je u borbenu praksu i metod napada naših jedinica. Takvi, nagli upadi dezorganizovali su neprijateljsku odbranu, demoralisali posadu, a ponekad unosili i elemente panike, što je, u velikoj meri, olakšavalo dejstva napadnih kolona na pravcima na kojima još nisu bili postignuti veći uspesi. U tak-

vim slučajevima, napad se često nastavljao i uspešno završavao u toku jedne noći ili sledećeg dana.

Međutim, kod većih, jače utvrđenih gradova, u kojima su ranije bile planski organizovane spoljašnje linije odbrane i odbrana u unutrašnjosti, kao i pri rešenosti neprijatelja da se brani do kraja, postignuti delimični uspesi nisu uvek donosili veće rezultate. (Napad se u tim slučajevima produžavao i sledećih dana, sa različitim uspesima. Ponekad se postepeno gasio i završavao neuspehom.

Neuspeli napadi na naseljena mesta bili su često i posledica hetačnih i nedovoljnih podataka o jačini posade i organizaciji odbrane, ali i potcenjivanja neprijatelja i precenjivanja sopstvenih mogućnosti, slabog sadejstva i razvlačenja jedinica. Posebno su veliku opasnost predstavljali brzi prodori motorizovanih snaga neprijatelja duž komunikacije, koje su intervenisale iz susednih garnizona.

U takvim slučajevima izvlačenje ubačenih delova iz unutrašnjosti grada vršeno je uz prihvrat spolja i snažan pritisak na ostalim napadnim odsecima. Težilo se, kad god je to bilo moguće, da se izvlačenje tih delova izvede postepeno i što manje primetno, obično noću. Ako se to moralo izvršiti danju, usled iznenadnog upada neprijateljevih motorizovanih delova obično se završavalo sa većim gubicima.

Odbrane naseljenih mesta u klasičnom smislu, u ovom periodu, nije bilo, zbog naših malih mogućnosti za izvođenje odsudne odbrane uopšte, i da bi se stanovništvo sačuvalo od velikih gubitaka. Naseljena mesta u našim uslovima su branjena u sklopu odbrane slobodne teritorije, zatvaranjem i odbranom komunikacija, pravaca i zemljišnih linija, koji su prema njoj izvodili. Ukoliko se u tome nije uspevalo, naseljena mesta su obično evakuisana, bez pružanja značajnijeg otpora.

##### 5. VOJNOSTRUCNA I POLITIČKA IZGRADNJA STAREŠINSKOG I BORACKOG SASTAVA

Starešinski kadar izgrađivao se i uzdizao u borbi. Radnici, seljaci i drugi koji su se posebno isticali u borbi i ispoljavali određene rukovodilačke kvalitete, postepeno su se, uz pomoć i brigu partijskih organizacija, osposobljavali da zauzmu odgovarajuće komande i ostale rukovodeće dužnosti u jedinicama i štabovima. Kolektivni način rukovođenja i komandovanja uopšte znatno je pomogao i pogodovao izgradnji rukovodećeg kadra u tadašnjim uslovima. Osnova za uzdizanje na starešinske položaje bila je, pored moralno-političkih kvaliteta, osvedočena hrabrost i isticanje u umešnosti rukovođenja jedinicom, višestruko proverene u borbama. Pri tome, uzimani su u obzir opšte i vojno obrazovanje.

Sto se tiče ranije stečenih teorijskih vojnih znanja, može se reći da su i ona, mada u skromnim okvirima, bila zastupljena kod starešina naših jedinica. Tu su spadali rezervni oficiri i podoficiri, manji broj aktivnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske i izvestan broj drugova koji su učestvovali u ratu u Spaniji. Jedan

deo boračkog sastava (sem omladine, koja je bila jako zastupljena u našim jedinicama) prošao je kroz redovnu obuku u bivšoj vojsci i stekao izvesna vojna znanja. Međutim, manji ili veći stepen vojnog obrazovanja bio je koristan samo u slučajevima kada se uklapao u napred iznete kvalitete, neophodne za rukovođenje našim jedinicama.

Ratno iskustvo imali su samo španski borci. Međutim, iskustvo u rukovođenju i izvođenju partizanskih dejstava nije u početku imao niko — ono se moralo sticati kroz borbu.

Daljoj izgradnji uzdignutih vojno-političkih i ostalih kadrova poklanjala se, koliko su to mogućnosti dozvoljavale, izuzetna pažnja. U početku, dok nisu bili stvoreni uslovi za šire obrazovanje i održavanje kraćih kurseva, pribegavalo se raznim formama rada. Vojna i politička obuka starešina i boraca održavana je na bataljionskim i četnim konferencijama i sastancima, kao i na posebnim časovima vojno-političke obuke za vreme zatišja i kraćih odmora. Kada je za to bilo prilike, izdvajao se deo starešina i, u okviru bataljona, sa njima su održavana jednodnevna ili dvodnevna savetovanja o svim pitanjima života i rada jedinica i izvođenja borbenih dejstava. U tim prilikama redovno su analizirane protekle borbe, sa kritičkim osvrtom na način njihovog izvođenja i postignute rezultate. Pri tom su se redovno izvlačili odgovarajući zaključci. Na sličan način radilo se i u četama.

Neke operativne zone i štabovi većih odreda u Hrvatskoj imali su u štabovima i tzv. vojne instruktore, obično aktivne ili rezervne oficire ili podoficire bivše vojske, koji su obilazili jedinice i držali predavanja iz borbene obuke, davali teoretska i praktična uputstva u čitanju karata, nastavi gađanja, upotrebi i održavanju raspoloživog naoružanja, tovarenju stoke i njenoj njezi, itd. Kada je za to bilo prilike time su se bavili i komandanti i komandiri jedinica.

Razmena iskustava između štabova i komandi i preduzimanje mera da se ona prenesu do najnižih jedinica, predstavljali su važnu kariku u izgradnji kadrova i u borbenom učvršćivanju jedinica.

U proleće i leto 1942. počeli su se organizovati kursevi na pojedinih oslobođenim teritorijama. Oni su postavili jedan od osnovnih oblika školovanja vojnih i političkih kadrova, a organizovali su ih ne samo veći štabovi već i niže komande i partijska rukovodstva. Artiljerijski, minobacački, protivtenkovski, radio-telegrafski, minerski, intendantski i sanitetski kursevi su kraće trajali, obično 10—15 dana. Osim toga, održavani su politički i partijski kursevi.

Već 20. februara 1942. Glavni štab Hrvatske formirao je prvu, u to vreme jedinu Oficirsku školu (u stvari, nešto duži kurs) za obrazovanje oficirskog kadra. Do dolaska Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu, tu školu je završilo oko 350 slušalaca.<sup>73</sup>

<sup>73</sup> Škola se u to vreme nalazila u Donjem Lapcu, središtu prostrane slobodne teritorije u Lici, u kome se nalazio i štab Ličke grupe odreda. Za tadanje uslove, škola je bila nastavno i organizacijski dobro postavljena; raspolagala je većim brojem knjiga, pravila i ostalih školskih potreština. Škola je imala dva tečaja: niži — jednomesečni, za pripremu vodnika, komandira četa, političkih komesara, operativnih i obaveštajnih oficira. Na njemu su se predavali predmeti: taktika (strojeva, borbena obuka i ratna služba), partizanska borba,

Obuka boračkog sastava obavljala se, pretežno, u jedinicama, uglavnom kroz borbenu praksu i s uticajem starijih boraca. Težilo se, kada je to bilo moguće, da priliv novog ljudstva u jedinice bude ravnomerniji. Zbog toga su, kako je to ranije navedeno, nove brigade bile formirane pretežno od ljudstva i jedinica koje su već u određenima stekle određenu borbenu praksu i iskustva. Relacija odred — brigada, koja se, u pogledu popune borcima i starešinama, održavala kad je to bilo moguće, davala je najbolje rezultate u svakom pogledu.<sup>74</sup>

Veliki uticaj na borbenu izgradnju starešinskog kadra i jedinica imala je razmena i prenošenje iskustava Udarne grupe brigada. Ta iskustva je Vrhovni štab preko glavnih štabova prenosio na sve jedinice. Sem toga, rukovodeći neposredno Udarnom grupom brigada i organizujući njihovo sadejstvo sa jedinicama na koje je u toku prodora nailazio, Vrhovni štab je izvršio i neposredan uticaj na te jedinice.

politička nastava, topografija, nastava gađanja, služba veze, fortifikacija, minerska, stražarska, obaveštajna i sanitetska služba, administracija i bojni otrovi.

Viši — petnaestodnevni bio je namenjen za komandante bataljona i njima ravne starešine. Na njemu su predavani taktika, partizanska borba, organizacija štabova, fortifikacija i administracija.

Nastavnici su bili aktivni i rezervni oficiri bivše vojske. Iako su za osnovu nastave služila pravila bivše vojske, ona je izvođena praktično i povezivana sa iskustvom slušalaca, koji su u školu dolazili neposredno iz borbe (Zbornik, tom II, knjiga 6, dok. br. 36).

<sup>74</sup> Kad god je prilikom formiranja novih jedinica staro borbeno jezgro iznosilo ispod 50% boračkog sastava, nastupale su privremene teškoće u pogledu njihove čvrstine i homogenosti, naročito kada su neposredno posle formiranja nastupale teže situacije, jer se, u složenim uslovima teškoće nisu mogle brzo i lako savladati.